

T. SZABÓ LEVENTE

A MAGYARTANÁRSÁG SZÜLETÉSE,
GYULAI PÁL EGYETEMI TANÁRSÁGA
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI KÉPZÉS HIVATÁSOSODÁSA*

1. Előjáróban: vázlat a(z irodalmi) hivatásosodásról mint 19. századi jelenségről

A társadalomtörténet többféle módon próbálja megragadni a 18. század végétől végbe-ment változásokat. Az utóbbi évtizedek egyik érdekes és hatékony modelljét mindehhez az ún. hivatásosodás-vizsgálatok (más nevükön professzionalizációs kutatások) szolgáltatják. Noha nagyon eltérő megoldásokat, magyarázó modelleket ajánlottak és eltérő jelenségekre helyezték a hangsúlyt, mindannyiukat az a közös előfeltevés kötötte össze, hogy a rendi társadalom helyét folyamatszerűen átvevő meritokratikus társadalom újszerű viszonyokban és intézményekben öltött testet, s ezek vizsgálata a történeti modernizációs folyamatok megértését segítheti elő. A kutatások azon részében, amelyeket a magam számára mérvadónak tekintek, a modern és a modernizáció nem értékelő természetű, hanem csak egy időszakra és egy jelenségegyüttesre utaló, leíró jellegű fogalmak. Tehát amikor ezek a kutatások arról a kiindulópontjukról beszélnek, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg, hanem a képzettség, mindezt nem evaluatív módon teszik: a modern és a modernizációs jelenségekkel nem állítanak szembe semmiféle „premodern” jelenséget, s azt sem gondolják, hogy a modern és a modernizációs folyamatok jobbak, érdekesebbek lennének vagy értékelő mércét szolgáltatnának korábbi időszakok folyamatainak megértéséhez és megítéléséhez.¹

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjának segítségével készült, a kutatás konzulense Szilágyi Márton volt. A fejezet a lezárás előtt álló Gyulai Pál munkássága és az irodalom hivatásosodása munkacímű monográfiám része. – A szóalkotás abból az igyekezetből született, hogy az idegen hangzású „professzionalizáció” szó magyar megfelelőjét bevezessük a szaknyelvbe.

¹ A téma gazdag és szerteágazó szakirodalmából: Lothar BURCHARDT, *Professionalisierung oder Berufskonstruktion? Das Beispiel des Chemikers im wilhelminischen Deutschland = Professionalisierung in historischer Perspektive*, Hrsg. Hans-Ulrich WEHLER, *Geschichte und Gesellschaft* (Göttingen), 6(1980)/3, 326–348; *Professions in Theory and History: Rethinking the Study of Professions*, eds. Michael BURRAGE, Rolf TORSTENDAHL, London, 1990; *German Professions 1800–1950*, eds. Geoffrey COCKS, H. Konrad JARAUSCH, Oxford–New York, 1990; KOVÁCS M. Mária, *Liberal Professions – Illiberal Politics*, Oxford–New York, 1994 (magyarul: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus: A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Bp., Helikon, 2001); MAZSU János, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia 1825–1914*, transl. from the Hungarian by Mario D. FENYO, Atlantic Research and Publications, 1997; *Professionen in modernen Osteuropa – Professions in Modern Eastern Europe*, Hrsg.

A hivatásosodásra irányuló kutatások a meritokratikus társadalom kialakulását, értékeinek forgalmazását, terjedését, interiorizálását több jelenség mentén kívánják megragadni. Ezek a jelenségek egyszerre jellemzik és létrehozzák a hivatásos társadalmat és annak értékeit. A specializáció, a bürokratizáció és a piacodosás három olyan kulcsfontosságú tendencia, amelyet több vagy kevesebb súllyal minden hasonló kutatás felemlít. A specializáció igazából a jelenségeknek nagyon tág spektrumát foglalja magába a szóban forgó munkák szótárában. Utalhat általában a modern értelemben vett szakmák társadalmi kitermelődésére (s vele együtt a munka új képzeteire, az időérzékelés újfajta tagoltságára s a munkaidő, a szabadidő, a munkahely képzetköreinek következményére a társadalom újszerű szerveződésében): ezekben az esetekben különleges figyelem középpontjába kerül egy-egy foglalkozás szakmai önszerveződésének minőségi és mennyiségi vizsgálata, érdekérvényesítő intézményeinek létrehozása, reprezentációja vagy a szakmai ideológémiának az adott szakmát hivatásként építő jellege. De egy másik értelemben ugyanez a gyűjtőnév vonatkozhat a diszciplínáknak és a diszciplinarizálódásnak arra az újszerű rendjére, ahogyan a tudományos tudás a 18. század végétől szerveződni kezd. Az új tudományágak kialakulása, a régiek újraszerveződése, a diszciplínák önértelmezése, társadalmi státusa, rétegződése, az egyes diszciplínák specialistáinak kialakulása, illetve a specialista és a dilettáns képzetköreinek értékelő természetűvé válása egyaránt fontos és lényegbevágó kérdései ennek a kutatási irányynak. De mindennél jóval szűkebb értelemben is előfordul a specializáció fogalma ezekben a kutatásokban: a társadalmi munkamegosztásnak egy, a hivatásosodó társadalomban egyre szűkülő, egyre speciálisabb körére utal.

A bürokratizáció fogalma ebben az összefüggésben nemcsak az állami és másfajta bürokrácia kialakulására utal, hanem a tudás kodifikálásának új formáira, az uniform és standard tudás kialakításának, forgalmazásának új módozataira, intézményeire is – különösképpen a szakmák szerveződése esetében. A bürokratizáció ilyen értelemben vett kutatása egyben az állam új szerepvállalására is felhívta a figyelmet, többek között az

Charles McCLELLAND, Merl SIEGRIST, Stephan HANNES, Berlin, 1995; Harold PERKIN, *The Rise of the Professional Society: England since 1880*, London–New York, Routledge, 1990; Harold PERKIN, *The Third Revolution: Professional Elites in the Modern World*, London–New York, 1996; Dietrich RÜSCHERMEYER, *Professionalisierung: Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung* = WEHLER, i. m., 311–325; SZÍVÓS Erika, *Kartársak és harcostársak: Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez = A mesterség iskolája: Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor stb., Bp., Osiris, 33–59. Az irodalmat vagy a művészeteket érintő kutatásokból: Harro SEGEBERG, *Vom Wert der Arbeit: Zur literarischen Konstitution des Wertkomplexes. „Arbeit” in der deutschen Literatur (1770–1930). Dokumentation einer interdisziplinären Tagung*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991. – Korábbi kísérleteim a módszertan bevezetésére: Gyulai Pál *Madách*-kiadása: a diakrón filológia mint értelmező jellegű diszciplína = *A kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék első házikonferenciájának előadásai*, szerk. BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003; „Mi van egy névben?": *A szerzői név modern jelentéstartalmának kanonizációja = Új narratívák (?)*: *Fiatalkutatók tanulmányai az irodalom- és társtudományok köréből. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatalkutatók IV. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv-, irodalom- és történettudományi szekció előadásai*, szerk. T. SZABÓ Levente, VIRGINÁS Andrea, Kolozsvár, Kritikon, 2004. Az egyes (főként az irodalom- és történettudományi) hivatásosodásnak „többidejű” folyamatáról, ideológiai használatáról, illetve a szakirodalom jellegéről, tendenciáiról lásd értelmezésemet: *Módszertani ajánlat az irodalom és antropológia kapcsolatához: az irodalmi hivatásosodás*, kézirat.

egységesedő, állami kontroll alá vont oktatás szerepére a meritokratikus társadalom berendezkedésében.

A piacosodás és a piaci gondolkodás különféle formáinak megjelenése és meghonosodása a hivatásosodás vizsgálataiban úgy tűnik fel, mint ami a folyamattal kéz a kézben járó középosztályosodás vagy polgárosodás mechanizmusait, illetve a polgári nyilvánosság megjelenését segít értelmezni. De nem egy esetben az értelmezők ugyancsak innen indulnak ki, amikor a meritokratikus társadalomban előálló újfajta egyenlőtlenségeket az iskolai végzettséghez, illetve e végzettség piaci értékéhez kapcsolják. Nem véletlen, hogy ebben az összefüggésben is feltűnik az a folyamat, amelynek során a rendi értelemben vett hagyományos vezető rétegek térvesztését követően bizonyos, szakértelemmel rendelkező csoportok maguk válnak a társadalom elitjévé vagy legalábbis annak meghatározó részévé. A modern értelemben vett értelmiség létrejötté, rekrutációs mechanizmusai kétségkívül egyaránt a hivatásosodás főcsapásai közé tartoznak a kutatás nagyon eltérő módszertani irányjaiban.

Az irodalom hivatásosodásának kérdése ritkán felvetett probléma a társadalomtörténeti kutatásokban, lévén, hogy azt általában valamiféle tökéletlen, nem teljes értékű folyamatként szemlélik. Ráadásul a hivatásosodás-kutatások kedvenc csoportjaihoz, az orvosokhoz, a mérnökökhöz vagy az ügyvédekhez képest mennyiségileg is elenyésző, ráadásul nehezen is kvantifikálható a művészek és az irodalmárok száma. A kérdés angol és francia nyelvű irodalmában ennek okán gyakran félhivatásosoknak (*semi-professional*) nevezik a művészeti és irodalmi hivatásosodás résztvevőit, ha egyáltalán megemlítik őket. Ennek ellenére vagy épp ezért találok különösen érdekesítőnek módszertanilag az irodalom helyzetét. Hiszen nemcsak az irodalom és a társadalom 19. századi összefüggéseit teheti újra termékeny problémává, hanem fordítva, a módszertan néhány eredeti kérdésvetése is érdekesen újragondolható e határhelyzetben levő forráscsoportban, az irodalomban. Az irodalmi hivatásosodás nagy kérdése lehet, hogyan válik az értelmiségen belül maga az irodalmi értelmiség közös érdekeinek érvényesítésére képes, erős kollektív csoportidentitás-tudattal rendelkező, modern értelemben vett hivatáscsoporttá. Az irodalmi hivatásosodás egyik legfontosabb támpontja a képzettség mikéntjével van szoros összefüggésben. Az irodalmi szakosodás mértékének a vizsgálatában egy másik támpont lehet annak a kitapintása, hogy az irodalom egy részének az írását vagy az arról való beszéd minőségét mikortól kötik össze/asszociálják a standardizált és intézményesített képzéshez. Kétségkívül nem elhanyagolandó az sem, hogy ha létezik képzés és ez bármilyen szerepet játszik a szakosodásban, akkor milyen státusa van a képzésnek és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak. Az irodalmi professzionalizáció kérdésköreinek a behatóbb vizsgálata egy másik írás feladata, csupán azt a keretet kívántam érzékelhetővé tenni, amelyben a szakosodásról szóló viták, eszmecserék kérdése felvetődik a 19. század második felének magyar irodalma, s ezen belül Gyulai Pál életműve kapcsán. Bár nem állítom, hogy a hivatásosodás keretei között tárgyalt jelenségek egy részéről ne lehetne a 19. század előtt beszélni, de ezeket kétségkívül nagyon másként lehet érteni a 19. század előtt és után.

Gyulai Pál egyetemi tanársága arra lehet példa, hogy az irodalmi hivatásosodás és ezen belül az irodalomtörténet társadalomtörténeti értelemben vett szakszerűsödése mennyire szervesen kapcsolódik az irodalmi képzés és képzettség mikéntjéhez. Gyulai következőkben elmondott története egyben annak a (társadalomtörténeti értelemben vett írói profizmus történetét meghatározó) képzetnek is a szelete, amelynek értelmében az irodalmi tudás átadható, megtanítható, és nem kizárólagosan a tehetség, a ráérvés stb. függvénye. Ennek a képzetnek a kanonizációja az irodalomban (is) párban járt a tudás átadására szakosodott, s ezt (szociológiai értelemben) bürokratizáltan tevő intézmények létrejöttével.

2. Az okleveles magyartanárság mint hivatás létrejötte

Nem tudnám egyértelműen megmondani, de talán nem is kívánom eldönteni, hogy Gyulai Pál több mint negyedszázados egyetemi tanári munkásságát miért övezi olyan szemérmes hallgatás a magyar irodalomtörténet évszázados hagyományában. Egy dolog azonban biztos: a források elpusztulása, hézagosodása miatt mára már egyre nehezebb erről a kérdéstről beszélni. Csak egy példával élve: az általam gyűjtött 1867 utáni Gyulai-levelezés inkább Gyulai panaszait, apró zsörtölődéseit tartalmazza az egyetemi, akadémiai teendőik sokasodása miatt,² de nagyon kevés az olyan levél, amelyben beszámolna ez irányú munkásságáról vagy az egyetemi oktatásról, illetve annak tartalmi elemeiről találnánk elvi állásfoglalást. A szakmai közhiedelem nem téved túl sokat, amikor azt sugallja, hogy a kérdésben perdöntő levéltári anyag – néhány apró kivételtől eltekintve – megsemmisült. Teljességgel más kérdés viszont, hogy épp ezek az (egészen apró és

² Gyulai levelezésében az egyetemi munkásság szinte túlnyomórészt úgy kerül szóba, mint megterhelő, a legsürgősebb feladatokról is elvonó kötelezettség, érdemi ügyekről jóval ritkábban esik szó: „Ön december elején írt nekem, de e hónap reám nézve mindig a legterheesebb; ekkor vannak az egyetemen a tanárvizsgálatok, colloquialások, az akadémiában a költségvetés előkészítése s a beszámolás a hanyatló [!] év nyomtatványairól” (Gyulai Pál Kandra Kabosnak, Budapest, 1881. január 3., MTAK Kt, Ms 5720/197); „Azért válaszolok oly későn leveledre, mert először is a múlt hóban annyira elfoglaltak egyetemi, akadémiai, főrendiházi és szerkesztői dolgaim, hogy egy-egy szabad órával sem igen rendelkezhettem; mert másodszor valahányszor leveledet és versedet vettem kezembe szegény leányom emléke mindig felindított; mert harmadszor nyugodt órában s kellő megfontolás után akartam megállapodásra jutni verseid kiadása ügyében” (Gyulai Pál Tárkányi Bélának, Budapest, 1886. január 11., OSZK Kt, Levelestár); „De minthogy én hétfőig nagyon el vagyok foglalva, s egyetemi előadásaimon kívül a Kisfaludy társaság vasárnapi ülésén felolvasandó beszédemre készülök, engedje kérem, hogy a hetfői napot tűzzem ki e találkozásra” (Gyulai Pál Braun Sándornak, Budapest, [1891.] február 6., OSZK Kt, An. Lit.); „Bocsásd meg, hogy ily későn válaszolok leveledre s most is csak röviden. Az egyetem, akadémia, Kisfaludy társaság, Szemle elveszik minden időmet e hetekben, melyek legsúlyosabbak reám nézve az egész esztendőben” (Gyulai Pál Lévy Józsefhez, Budapest, 1894. április 15., MTAK Kt); „Kézhez jutott s bocsásson meg, hogy szives levelére nem válaszoltam tüstént; a cikk elolvasása után akartam válaszolni, de nem volt időm elolvasni részint akadémiai és főrendiházi, részint pedig egyetemi dolgaim miatt, melyek e hóban igazán megcsoportosodtak. Mihelyt a tanári szigorlatok, az egyetemi colloquiumok bevégeződnek s a Szemle júniusi számával kész leszek tüstént elolvasom s értesíteni fogom sorsáról” (Gyulai Pál Kandra Kabosnak, Budapest, 1894. május 24., MTAK Kt, Ms 5720/196); „Bocsánat, hogy ily későre írok, de annyi doctoratusom volt az egyetemen, s annyi mindenféle sietős revisióm, hogy a mi halasztható volt, halasztottam” (Gyulai Pál Thallóczy Lajosnak, Budapest, 1898. július 1., OSZK Kt, Fond XI/385).

atipikus, megszorítással kezelt) kivételek segíthetnek egy olyan életpálya megértésében, amely alapjaiban határozta meg a magyar irodalomtörténet felsőfokú oktatásának 19. századi történetét. Az ELTE Levéltára egy olyan szisztematikus forráscsoportot tartalmaz, amely összefüggésbe hozható Gyulai oktatói munkájával: a Tanárvizsgáló Bizottság (tanárvizsgáló) jegyzőkönyveit, pontosabban azoknak (nagyon kevés kivételtől eltekintve) a szóbeli vizsgát érintő hivatalos feljegyzéseit. Mindezt három rendszerben, a magyartanári és nem magyartanári oklevélért versengők rekrutációjának szétváló útját követve: a régi rendszerű közös, a régi rendszerű elválasztott és az új rendszerű tanárvizsgáló jegyzőkönyvek formájában,³ 1864-től az 1880-as évek közepéig összesen 12 dobozban (kb. 1200 adatot). Ehhez többé-kevésbé használható törzskönyvek járulnak,⁴ de nem szerencsés elfeledkezni az időszak pontosan vezetett diplomakönyvéről sem.⁵ Nemcsak azért hozom szóba az 1860-as évek közepétől az 1880-as évek közepéig terjedő két évtizedet, mert többfajta forrástípus átfedése folytán épp ez az az időszak, amely a legjobb rálátást adja Gyulai egyetemi tanári pályakezdésére, hanem azért is, mert felvetendő kérdéseim kapcsán a legtanulságosabb évtizedek épp ezek: az irodalmi hivatásosodás számos kérdését találóan világíthatják meg.

A pesti egyetemen 1862-ben alakult meg a Tanárvizsgáló Bizottság, s a bölcsészkar mellé rendelt új intézmény érzékletesen jelezte az államnak a tanárképzésben vállalt újszerű (de épp a vizsgált két évtizedben az iskolafenntartó helyi közösségek és felekezettek által többször is igen hevesen vitatott és megvívózott) szerepét. Ennek értelmében – az oktatás modernkori hivatásosodásának izgalmas példájaként – az állam szabályozni és egyben garantálni kívánta a tanárság szakmai ismérveit, egységesítve ezáltal a tanári munkával szembeni elvárásokat, a képesítés megszerzésének módját, kodifikálni igyekezett a képzésben résztvevők és az abból távozók tudási szintjét, ismereteinek jellegét. A folyamat végigkövethető azoknak az egységesítő gesztusoknak a mentén, amelyek révén a Thun-féle rendeltől kezdve az Eötvös által kezdeményezett népiskolai reformokon át a középiskola és az egyetem átalakításáig a század második felének kormányzatai egy egységes, egymásra építkező és részeiben összefüggő, az állam által működtetett és felügyelt oktatási rendszert fundáltak meg.⁶ Az oktatási rendszer újraszervezése, a

³ A későbbiekben visszatérek még a megkülönböztetés pontos okaira, egyelőre csupán annyit tartok fontosnak megjegyezni, hogy a forráscsoport belső megoszlása hozzávetőlegesen követi a tanárvizsgálat többszörösen átalakított rendszerét. A tanulmány megállapításaihoz a teljes fennmaradt anyagot használtam.

⁴ ELTE Lt, 15 a. Törzskönyvek.

⁵ ELTE Lt, fl. Diplomakönyv (1–2190).

⁶ A kérdés tágas szakirodalmából lásd BREZNAVY Béla, *A felsőoktatásügy Magyarországon*, Bp., 1896; FELKAI László, *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1983; LADÁNYI Andor, *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Bp., 1969; GYÖRIVÁNYI Sándor, *A szakképzés története Magyarországon*, Bp., 2000. A kérdést legutóbb részletezően, európai léptékkal mérve és a hivatásos tanárság létrejötté szempontjából is összefoglalóan tárgyalta: *A History of the University in Europe, III, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*, ed. Walter RÜEGG, Cambridge, Cambridge University Press, 2005. A felsőoktatásnak a hivatásértelmiség kialakulásában játszott szerepét mintaszerűen elemzi Rudolf STICHWEH, *Wissenschaft, Universität, Professionen: Soziologische Analysen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994 (Taschenbuch Wissenschaft, 1146).

tudományok új diszciplináris keretei között történő szabályozása nemcsak kitermelte a hivatásos tanár új képzetét, hanem elválaszthatatlanul a tudományágak új rendjébe ágyazta, azok szerint kodifikálta azt. A magyartanár szerepköre mint hivatásos, profi irodalomértelmező tehát nem választható és nem is választandó le a tanárság mint modern hivatás létrejöttéről (még akkor sem, ha a továbbiakban ennél szűkebb keretben kívánom tárgyalni a kérdést). A tanárképzésnek önálló és állami feladatként való meghatározása megnövelte a korábban elsősorban kiegészítő intézményként létező bölcsészkar státusát is. Noha egyre differenciáltabban, ám a magyar irodalomból és nyelvből tett vizsga a század végéig követelményévé vált a legkülönbélebb szakok képzési elvárásainak, s emiatt sem csekély a fontossága annak, hogy mi is történt ezeken az alkalmakon: hiszen nemcsak a magyartanárságra aspirálók, hanem a humán- és műszaki értelmiség jelentős része irodalmi szocializálódásának tekintélyes intézményeként is felfogható. S noha az esetek nagy részében nehezen mérhető fel, mennyiben és hogyan érvényesül ez a szocializációs jelleg, az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az e vizsgákon érvényesülő irodalomszemléleti keretek feltehetőleg visszaköszöttek a tanárságra aspirálók majdani tanítványainál is (noha újra csak a korszak majdan megírandó irodalomszociológiája mutathatja ki ennek a hagyományozódásnak a mértékét és jellegét). Egy dolog azonban máris látványos eredményt hozhat: az 1860-as évektől az 1880-as évek közepéig az irodalomból vizsgáztató három egyetemi tanár és jeles szakember (1876 előtt – néhány esettől eltekintve – Toldy Ferenc és Greguss Ágost, majd Greguss és Gyulai Pál) vizsgáin vajon milyen folyamaton megy keresztül a tételekben kimutatható irodalomszemléleti összetevők átalakulása. Ez az átalakulás pedig segít megérteni az irodalomról való gondolkodás korabeli terjedésének és kanonizációjának egy markáns jelenségét.

Úgy tűnik, hogy Toldy egészen haláláig, 1875-ig egy személyben vizsgáztatta az általános elővizsgálatra jelentkező hallgatókat és a szakvizsgán próbálkozókat. Noha a fennmaradt forrástípus nem ad (mert nem adhat) egyértelmű választ erre, bizonyára nagyon eltérő feleleteket eredményezett a kétfajta vizsga. Mindezek ellenére figyelemre méltó, hogy mennyire erősen konvergálnak Toldy tételei, s így számunkra kétségkívül jól kirajzolhatják azokat a tematikus, motivikus, műfaji vagy netán tágabb elvi preferenciákat, amelyekkel a korabeli vizsgázók szembesülnek. Kevesebb vizsgajegyzőkönyv áll a rendelkezésünkre, mint majd a későbbiekben Greguss Ágost vagy Gyulai Pál esetében, de így is viszonylag egyértelműek a tendenciák. Az 1867. április 30-án szóbeli vizsgára álló Töreky Gábor az irodalom nevet viselő tárgyból nagyon hasonló tételt kap, mint az ugyanakkor zajló, történelemből tett szóbeli vizsgán: Toldy a „görög szépművészetek magyar fordítói”-ról és a római történetírók 16. és 17. századi magyar fordításairól kérdezi.⁷ Azt is mondhatnánk, hogy Toldy mintegy hozzáigazítja igényeit a vizsgázó szaktárgyához – melleleg tehát valami olyat tesz, amit a két nappal korábban vizsgázó Zékány Lajos esetében is alkalmazott. Lévén a jelölt a természettant az egész gimnáziumban magyarul és oroszul oktatni kívánó tanár, „a természettani magyar irodalom régebbi időszakai”-ból

⁷ ELTE Lt, 14. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság, a régi rendszerű, közös tanárvizsgálati jegyzőkönyvek és törzskönyvek, 1. doboz (1863–1876), 203.

vizsgáztatta, úgy tűnik, nem sok sikerrel: miközben a mennyiség, a természet, és az orosz nyelv vizsgaakadályait sikeresen vette a jelölt, nem így történt magyar irodalomból.⁸ Pedig ő még csak nem is panaszkodhatott (hogya a többieknek egyáltalán megfordult a fejükben valami hasonló a vizsgatételek okán), hiszen Toldy – többektől eltérően – Zékányt csupán irodalmi kérdésekről faggatta. A máskor ugyancsak az irodalom nevű vizsga részét képező nyelvészeti kérdésekről valamilyen ok miatt nem esett szó. Nem így járt el viszont a magyar nyelvet és irodalmat oktatni kívánó (tehát a róluk való tudásából mint szaktárgyból bizonyosságot tevő) Hollos László esetében. Itt ugyan Toldy egyedül vizsgáztatott, de a nyelvészeti és az irodalomtörténeti tételek különváltak.⁹ Ugyanezt tapasztalhatta Bagány Károly vagy éppen Várady Antal is, de a nyelvészeti kérdések leválasztása az irodalomtörténetiekről (hiszen az irodalom kimondottan irodalomtörténetként mutatkozik meg a tanárvizsgáló bizottsági iratok Toldyt érintő részében) nem járt feltétlenül együtt az irodalmi tételek változásával, netán számbeli megfogyatkozásával vagy szűkebb területre való koncentrációjával.¹⁰ Például a földrajz és a történelem főgimnáziumi oktatására szakosodott ifj. Kerékgyártó Árpád 1875 novemberében látszólag ugyan részletezett kérdéseket kapott, de Toldy ezeket látványosan hozzáigazította a jelölt történelmi végzettségéhez. Így tehát a vizsgatétel irodalomfogalmának tartalmába jól kitapinthatóan egy tágabb, a történetírást is magába foglaló képzet épült be: „1. Mi a hangsúly a nyelvben, különösen a nyelvtani hangsúly? Vannak-e hangsúlytalan szók a magyarban, s melyek?, 2. Mikor kezdte a hazai történet magyar nyelven íratni? Formájára hányféle a XVI. század történetírása?, 3. Székely, Heltai, Zay?”¹¹

Lintner Lajos számára nem lehetett sikerélmény a magyartanári képesítés megszerzésének szokatlanul hosszú és bonyolult (három vizsgára!) nyúlt folyamata. De bizonyára nem is sejtette, hogy esete valamikor majd perdöntő és látványos kontrasztív példának bizonyulhat annak a fordulathoz a megítélésében, amely az irodalom történetéből vizsgáztató Toldy halála után látszólag végbemegy. Lintner ugyanis először 1875. március 16-án próbálkozott, sikertelenül. Toldy Ferenc szokatlanul sok tétellel – szám szerint hattal – tette próbára a jelentkezőt: az érdekelte, hogy „1. mely nyelvosztályba tartozik a magyar nyelv?, 2. hány fejlődési kora van a magyar nyelvnek?, 3. az ómagyar nyelv jellemző tulajdonságai, 4. a Halotti Beszéd harmadik mondatának elemzése, 5. a XVI. század magyar irodalmának általános képe”. Majd – „a zárthelyi nyelvészeti feladat feljavítása végett” – „a magyar diphtongok alkatrészei és beosztása”-ra kérdezett rá.¹² Toldy együtt értelmezte a jelölt irodalomból és nyelvészetből adott feleleteit, miközben az egyazon vizsga keretei közé szorított két szakirányt külön tagolta, amikor a jelöltet úgy minősítette, hogy annak „mindkét szakban feleletei hiányosak, a tárgyak

⁸ *I. m.*, 202.

⁹ *I. m.*, 1874/588 (1874. július 22.).

¹⁰ *I. m.* Bagány Károly a 17. századi magyar történetírásból tesz vizsgát 1874. július 22-én, míg Várady Antal ugyanazon év december 22-én vizsgázik „az ókori magyar irodalom tartalma” és „Vörösmarty epikájának jelleme” kérdésekből (638., illetve 666. számú irat).

¹¹ TVB 14. 5b. doboz. Szigorlati jegyzőkönyvek (401–500): 441. l.

¹² TVB 14. 2a. doboz (1875).

beosztása és előadása szokatlannak mutatkoznak”.¹³ Ezen túlmenően a Stoczek József elnöklete alatt döntő bizottság együttesen is úgy vélte, hogy a jelölt „felmutatott szak-képzettsége igen hiányos lévén, fél évre elutasított”.¹⁴ Fél év után, ugyanazon év július 21-én állt Lintner újból a tanárvizsgáló bizottság elé szóbeli vizsgára. Toldy most már csak négy kérdést tett fel a magyar és német nyelv és irodalomból a főgimnáziumi tanári képesítés megszerzésével próbálkozó jelöltnek, s ezekből csupán egyetlenegyet értelmezhető irodalmiként. Toldyt részben ugyanaz érdekelte, mint korábban: „mely nyelvosztályhoz tartozik a magyar nyelv s mely tulajdonainál fogva”, s hogy „történetileg felfogva hányféle a magyar nyelv”. A „nyelvtani alakok, számra nézve hogyan viszonylanak az ó és középmagyarban” kérdés is felfogható olyanként, mint amivel fél évvel korábban már szembesült Lintner. Toldy nem állt meg itt, s akárcsak márciusban, most is szokatlannul sok (és néhol akár specifikusnak is mondható) tételt adott: a felsoroltakon kívül még a nyelvészet 17. századi történetének összefoglalására, s mindezekon túlmenően egy, a nyelvteni kérdések némelyikének tagoltságához képest kétségkívül átfogó irodalmi tétel kifejtésére kérte a vizsgázót. Ez utóbbi „az elbeszélő költészet fő fázisaira” kérdezett rá a magyar irodalomban. Nemcsak a német nyelvből és irodalomból vizsgáztató Heinrich Gusztáv volt elégedetlen a teljesítménnyel („szakképzettsége és olvasottsága nem felel meg kellőleg azon igényeknek, amelyeket főgimnáziumi tanárhoz kötünk”), hanem Toldy is csupán algimnáziumi képesítést javasolt („az alsó gimnáziumi álláspontnak [!] megfelelőleg oldotta meg a kérdéseket”). Lintner látszólag nem bátortalanodott el, vagy legalábbis nem eléggé ahhoz, hogy végképp feladja a főgimnáziumi tanárság megszerzésének vágyát. Még ugyanazon évben, december 28-án újra – és most már tudomásom szerint utoljára – vizsgára állt, de Toldy halála miatt Greguss ült a katedra mögött. Így a jelölt kissé újszerű módon volt kénytelen számot adni tudásáról, s minden jel szerint ez még kevésbé vált előnyére. Az irodalmi és nyelvészeti tételek továbbra is együtt voltak ugyan, s Greguss a továbbiakban is kizárólagosan ilyen kombinációban vizsgáztatta a nem magyartanárságot, azaz a szakképzettséget igénylő jelöltekét,¹⁵ de az irodalmi tudnivalókkal jól érzékelhetően történt valami. Greguss ezt így kommentálta – az 1870-es évek fordulójától egyre szűkszavúbbá váló szóbeli vizsgajegyzőkönyvekhez képest szokatlannul hosszúra nyúlt – analitikus értékelésében: „Az 1-ső és 2-dik kérdésre általában helyesen felelt, de állításait nem igen tudta indokolni. A 3-dik kérdésre is helyesen sorolta el az irodalmi adatokat, de a jellemzés nem sikerült. Feleleteit legfeljebb elégségeseknek mondhatni.” Úgy tűnik, hogy „az összehasonlító nyelvtudomány viszonyáról a magyar nyelvészethez” és a „-nak névragról” Lintnernek meggyőzőbben sikerült beszélnie, mint az Arannyal összehasonlított epikus Vörösmartyról. Nem is csoda, hisz a még élő és alkotó, sőt a *Toldi szerelme* befejezése (azaz a Toldi-trilógia lezárása) előtt álló Arany-epikáról való beszéd nem kis feladat lehetett a jelölt számára. És mindez

¹³ Uo.

¹⁴ TVB 14. 2a. doboz. A vizsgák folyamata nyomon követhető még a törzskönyvekből is: TVB 14. Régi tanárvizsgálói törzskönyv I–226, II (1873–74), 185. l.

¹⁵ A szakvizsgaként letett magyar irodalmi vizsga ugyanis az elvárások és a struktúra szintjén is egyre éle-
sebben vált el a nem szakvizsgaként abszolvtól.

nemcsak a kortárs irodalom alakulástörténetével járó mindenkori szükségszerű hezitációk okán, hanem azért is, mert Lintner valami egészen mással találhatta szemben magát a Greguss-vizsgán, mint amit Toldynál megszokott. S talán ez a munka némiképp tárgyát is veszítette volna, ha Lintner lett volna az egyetlen ilyen vizsgáló. Arról van szó ugyanis, hogy a Toldy által a vizsgáztatásban érvényesített irodalmi preferenciák (és ezen belül a motivikus, műfaji, léptékbeli stb. választások) mennyire élesen elváltak Gregussnak és majd a Gregussal sok éven át párhuzamosan vizsgáztató Gyulainak a döntési kánonjától a hasonló vizsgahelyzetekben.

Hiszen Toldy – a vizsgai jegyzőkönyvek tanúsága szerint – ritkán kérdezett rá specifikus részletekre, kevésszer adta feladatként egyetlen szöveg mint szöveg értelmezését, s inkább nagyobb léptékű, látszólag tágabb irodalomfogalmat preferáló feleletekre készítette vizsgázóit.¹⁶ Sokatmondó lehet szempontomból, hogy kedvelt, visszatérő kérdése az irodalomtörténet korszakaira vagy az egyes korszakok nagy, átfogó léptékben szemlélt tartalmára vonatkozott. Eközben Greguss legszívesebben Arany balladáiról,¹⁷ Eötvös József írói működéséről,¹⁸ Arany és Petőfi poétikai összehasonlításáról¹⁹ kérdezett. Sőt, jobban lebotvta: például Voller Edét vizsgáztatva Gregusst konkrétan a *János vitéz*, a *Nagyidai cigányok* és „Arany furcsa elbeszélései” érdekelték,²⁰ míg a mennyiségtanra és természettanra szakosodó Czirok László egyetlen, kvázi-kortárs alkotói életművet, épp a korábbi vizsgáztató, Toldy Ferenc irodalmi munkásságát kényszerült méltatni.²¹

Vagy ott volt Kálosi Lipót, aki szaktárgyként jelentkezett szóbelire magyar irodalomból és nyelvészetből. Greguss irodalomból kérdezte 1876. február 6-án. A kérdések részletezettsége, specifikussága, egy szűkebb területen való jártasságot igénylő jellege jól jelezheti a szaktárgyként való elkülönülésnek, illetve ezáltal az irodalom és a nyelvészet szétválásának a konzekvenciáit. Greguss Kálosihoz intézett kérdéseinek némelyike (például a „mily nevezetesebb francia művek vannak magyarra lefordítva”, „a francia meg a magyar alexandrinus különbsége”, „mely magyar írók tanultak Hollandiában”) egészen konkrét és speciális tájékozódást és tudást – *szaktudást* – igényelt. De a Malherbe Kazinczyval történő összehasonlítására vagy a Csokonai jellemzésére felkérő tételek is nehezen voltak megoldhatók olyanfajta kompetencia nélkül.²² Az 1876. március 8-án vizsgáló, ugyancsak magyar nyelvből és irodalomból képesítést szerző Rajz Ferenc vizsgatételei (Tompai és Kisfaludy Sándor regéi, Vörösmarty *Csongor és Tündé-*

¹⁶ Toldy kapcsán, más kontextusban, legutóbb ugyanerre hívta fel a figyelmet HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus* = H. S., *A múltak kútja: Tanulmányok a történeti elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör–Ulpius Ház Könyvkiadó, 2004, 192.

¹⁷ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Lankó Albert, 1876. február 23.; szaktárgyai: földrajz–történelem.

¹⁸ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Frank Zsigmond, 1876. május 28–29.; szaktárgyai: természettan–mennyiségtan.

¹⁹ Csupán Aranyról: TVB 14. 3a. doboz: Viszoly István 1876. december 16-án már másodízben próbálkozik – sikertelenül; Arany és Petőfi: TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Huzsik Jakab, 1876. május 28–30.; szaktárgyai: természettan–mennyiségtan.

²⁰ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. december; szaktárgyai: magyar–német.

²¹ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. december 1.

²² TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. február 16.

je; Csokonai *Dorottyája* és Petőfi *János vitéze*) ugyanebben az értelemben lehetnek érdekesek. De ugyanakkor abban az értelemben is figyelemfelkeltőek, hogy Toldyval ellentétben Greguss – és majd Gyulai vizsgáztatói stratégiája is – egyre inkább nemcsak kortárs, hanem egyes művek (akár összehasonlító jellegű) értelmezését állította előtérbe. Azt hiszem, a változás egyértelmű: Greguss és majd Gyulai egyrészt a velük kortárs jelenségekben mutatkoztak érdekelteknek, másrészt rendkívül gyakran éltek egy szűkebb, az egyes szövegek poétikai karakterét szemügyre vevő irodalomfogalommal. Azt mondanám tehát (nyilván kellő óvatossággal, hiszen csupán a vizsgatételek és pusztán apró megjegyzések, és nem a felelet és a tanári kommentár szövege maradt ránk, bár ezeket a szűkszavú feljegyzéseket kontroll-olvasni tudjuk Gyulai és Greguss munkásságának a szóban forgó szerzőkre és kérdésekre vonatkozó állításaival), hogy a század közepén megjelenő, a modern értelemben vett esztétikai irodalomfogalom rajta hagyta a nyomát a tételeken, vagy magának Greguss és Gyulai attitűdjének sem kevés szerepe lehetett ezen irodalomfogalom kanonizálásában.

Mindez több tényező lenyűgöző összjátékaként is felfogható. Kétségtől részben benne a személyes preferenciáknak, de annak is köszönhető, hogy mind Greguss, mind pedig Gyulai pályájának van egy distinkt és erős kritikus vonulata, amely az egyetemi tanári pályakezdésüket megelőzi. Úgy tűnik, hogy ez mindkettőjük egyetemi pályakezdésén nyomot hagyott, az épp történő magyar irodalomnak egy jelentős szeletét hozva be erőteljesen a teljes (tehát akár a nem bölcsész) tanárképzés spektrumába. (Mellesleg a helyzet jól szemléltetheti azt, hogy az átalakuló egyetemi képzésen átesett új értelmiségi generációk irodalmi szocializációjába hogyan épült bele két szóban forgó gondolkodónk irodalmi, köztük az épp történő irodalomról való gondolkodása, s jelentékeny szeletét tárhatja fel a magyar klasszikusok kánonja századközépi kialakítási mechanizmusainak.) De a Toldytól Gregussig és főként Gyulai vizsgáztatói munkásságáig érzékelt elmozdulás nemcsak egyéni gondolkodói arcélek eredménye: folyománya annak a kettős váltásnak is, amely egyrészt a tanárságra feljogosító vizsgák, másrészt az irodalom egyetemi oktatásának szerkezetében ekkortájt bekövetkezett. Toldy halála körül ugyanis megjelent az általános elővizsgálat a tanárképzés rendszerében. Ezáltal mind az általános elővizsgálaton, mind a szakvizsgálaton élesebben elvált a magyar irodalomból tett szakvizsga a nem szakvizsgaként letett (minden tanárképesítést szerezni óhajtó és majdan magyar nyelven oktató számára kötelező) magyar nyelv és irodalom vizsgától. A nem szakvizsgaként próbára tevő irodalomvizsga esetében a nyelvészet és az irodalomtörténet közös, átfogó keretben volt együtt (és hosszú ideig egyedül Greguss Ágost vizsgáztatott mindkettőből). Az előbbinél viszont éles határ húzódott a nyelvészeti és az irodalmi tételek között, illetve maguk a nyelvészeti tételek is specifikusabbá váltak. A második nagy oka ennek a váltásnak ugyanis épp az egyetemi szerepkörök megosztásából fakadt. Toldy halála után a pesti egyetem – a diszciplínák új helyzetére hivatkozva – megosztotta a korábban egységes tanszéket Budenz és Gyulai között, s az egyikhez a nyelvészeti, a másikhoz pedig az irodalomtörténeti oktatást rendelte. Mindennek együttvéve az volt az eredménye, hogy Kremmer Antal Budenz valami olyasminek a kommentálására kérte, amire sem Toldy, sem (a nem szakvizsgaként letett irodalomvizsgákon) Greguss. Arról

kérdezte ugyanis a magyartanárságra aspiráló Kremmert, hogyan látja a müncheni kódexbeli „látja őt siratta” alakot, illetve a különböző „fejlődést” a „fürja és fusson”-ban. Mellesleg Toldy nemcsak a jelöltektől ilyen új típusú szaktudást igénylő Budenz-tételeken lepődhetett volna meg, de ugyanígy elcsodálkozhatott volna Gyulai vizsgafeladatain is, hiszen a katedra átvételekor az ötvenes éveibe lépő tudós Petőfi kapcsán egyes szövegek műfajiságának a mibenlétét firtatta, s mindezt épp a nagy port kavarázó 1874-es Petőfi-kiadás után tette. Tehát mintegy a kortárs irodalmi történésekbe ágyazta bele a kérdést, amikor a jelöltet a magyar költészetben használt versformákról, illetve Petőfi zsánerképeiről, dalairól és a *János vitéz*ről faggatta.

De ugyanúgy szóba kerülhetett volna e vizsgán – hiszen a későbbiekben nem egy alkalommal meg is történt – Madách lírája²³ és epikája (ahogyan ez a fiatal Riedl Frigyes tanári vizsgáján fel is merült), Arany János még messze le nem zárult lírája²⁴ és epikája, Jókai *Egy magyar nábobja* vagy Eötvös, Jósika regénypoétikája. Mindez Gyulai vonatkozásában is rendkívül fontos lehet, hiszen a Gyulairól szóló irodalom tekintélyes része az 1870-es és 1880-as évekbeli munkásságát mentegetni próbálja vagy expliciten elítéli merevnek vélt szemlélete miatt. Nem ritka az sem, hogy ezeket az évtizedeket úgy jellemzik, hogy Gyulainak megcsappant volna a korábban oly termékeny alkotókedve. Lehet, hogy nem a publikált kritikák és irodalomtörténeti esszék számára kellene mérni ezeket az éveket, hanem olyan új típusú forrásanyagban, amely Gyulai ekkori tevékenységi körét sokkal pontosabban kontúrozza (példának okáért az egyetemi oktatásban, az Olcsó Könyvtár sorozatában, a Franklinnál vagy épp a Budapesti Szemlében vitt szerepét helyezi előtérbe). Az élő és még alkotó Aranyt vagy Jókait irodalomtörténeti (!) vizsgatételként adó Gyulai újragondolásra készítheti azt az álláspontot, amelynek értelmében az élő irodalomról való gondolkodástól már elszokott alkotóról lenne szó.

Úgy tűnik tehát, hogy Gregussnak és Gyulainak nem kis szerepe volt abban, hogy amikor a 19. század közepén a magyartanárság mint az irodalomhoz kapcsolódó hivatások egyike létrejött, akkor milyen tartalmakat kapcsoltak ahhoz. Remélem, jól érzékelhető, hogy az okleveles magyartanár mint irodalmi specialista, mint a hivatásos irodalmár egyik formájának megjelenése mennyire látványosan kötődik az új diszciplináris rendszer és a tudományközi viszonyok kialakulásához, az irodalom és a róla való beszéd modern diszciplínaként való elkülönüléséhez. De a magyartanári szerep megteremtődése épp ezáltal kötődik az irodalom specializációjához (az irodalomfogalom egy szűkülő jellegű, egyszerre mennyiségi és minőségi természetű változásához), illetve az irodalmi rendszer és az irodalomról való beszéd más tudományos rendszerektől és ezek metanyelvétől való elkülönülésének a folyamatához is.

²³ Amely lírát épp akkortájt jelentette meg Gyulai, s szövegkiadása a Madách-féle kötetterveknek nem kis újrárását jelentette, mintegy azzal a céllal, hogy egy egységes életműképet hozzon létre, s a drámák korabeli kánoni világgképéből néhol zavaróan kirívó lírai alkotásokat hozzáigazítsa az életmű értelmezésének épp kánoni, a *Tragédiát* középpontba helyező tendenciáihoz.

²⁴ TVB 14. 4b. doboz (1877–1895): Molnár János, 1877. december 11.

3.1. A hivatásosodó oktatási rendszer metamorfózisai

Az egyetemi képzés változása, s ezen belül az a folyamatszerű, bizonytalanságoktól és a rendszer egyenlőtlenségeitől terhelt átalakulás, amely a tanárság mint államilag szabályozott hivatás létrejöttét követte, plasztikusan jelezheti az irodalom (illetve az irodalom története) tanításával és taníthatóságával összefonódó irodalmi hivatásosodás folyamatszerű jellegét. Az *Entwurf*-rendeletig nem volt szabályozott Magyarországon a tanári képesítés. A tanári foglalkozás a képzet *modern* jelentésében nem hivatás: azaz nem kötődik különleges, tartamában és tartalmában egységesen, államilag szabályozott képzéshez. A bölcsészkar későn és fokozatosan válik az egyetemi tanulmányok előkészítő intézményéből képesítést adó képzőhellyé.²⁵ A más hivatásokra átmenetet nyújtó intézményből az önmagában is szakmát adó képzésformává alakuló bölcsészkar státusában épp ezért mondható jelentős lépésnek a tanárvizsgáló bizottság felállítása. Az a körülmény, hogy a gimnáziumi tanárjelöltek (illetve már oktatók) központosított vizsga útján való képesítése és tudásuk összehangolása, konformmá tételének gondolata egyáltalán felmerült, árulkodó jele annak, hogy az újszerű, a maga során szintén specializálódó állami oktatásügyi gondolkodás mekkora aggodalommal figyelte a felsőoktatás szétágazását, államilag nem felügyelt kontrollját, de a nem hivatásba torkolló (tehát látszólag redundáns) képzésformákat is. Igaz, ezen aggodalom társadalmi kitermelődése a nyugati oktatási történésekre való egyidejű figyelés (és kezdetben nem kevésbé az osztrák központosító törekvések) élénk jele is.²⁶ Egy biztos: a gimnáziumi tanárok tudásának eme újszerű kontrollja a tudás (köztük a tudományfogalmak és specifikusan az irodalmi tudás) társadalmi hagyományozódásának máig kevésbé vizsgált, ámde rendkívül hatékony útjává és lehetőségévé vált. Éppen ezért nem megalapozatlan az irodalomtörténeti hagyomány átadásának kiemelt intézményeként szemügyre venni a tanárképzés korabeli időszakát. Anélkül, hogy idealizálni kívánnám, számomra úgy tűnik, hogy a fentebbiekben

²⁵ Vö. BEÖTHY Zsolt, *A bölcsészeti kar és intézetei = A felsőoktatás-ügy Magyarországon: Az 1896-ki ezredévi országos kiállítás alkalmára a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter megbízásából*, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896, 190.

²⁶ A tanárképzés terén elgondolt központosításnak ugyanakkor egészen az 1880-as évekig szembe kell néznie azzal, hogy maguk az egyházak, illetve egyes szerzetesrendek számára kiemelt fontosságúnak minősül, hogy maguk képesíthessék oktatóikat. Épp ezért érdemes hangsúlyozni a rendszer folyamatszerű átalakulását, de azt is, hogy az átalakulás az egyes évtizedekben nagyon eltérő dinamikával rendelkezett. Hiszen például az egyházaknak a változtatásokban saját autonómiájuk megnyirbálását látó szemlélete nem azonos mérvű és kontextusú az egyes évtizedekben: az 1850-es években részben egybeesett az új tanrendszerben a nemzeti kultúrára leelkedő veszélyeket sejt(et)ő hozzáállással, míg az 1860-as évektől párhuzamosnak tekinthető a változó oktatási rendszerben (az ebből fakadó specializálódás, a tudományos kutatásokat szorgalmazó jelleg okán) a tanszabadság garanciáját látó új attitűddel. Ráadásul nemcsak a rendszer változását ellenző vagy szorgalmazó vélekedések mögöttes racionáléja tér el néha radikálisan egymástól, hanem a folyamat méretei is: az 1850–1860-as évek bölcsészhallgatói száma rendkívül eltérő a későbbiekétől (természetesen mindeközben számolnunk kell azzal is, hogy a vizsgált időszakon belüli évtizedekben is részben változik a bölcsészkar képzete, s így a számok nem feltétlenül összemérhetők): az 1850-es évtizedben „a hallgatók száma [...] 8–10 között lebeg, akikhez járulnak természetesen más karoknak egyes bölcsészeti leckékre járó hallgatói [...]”. Az 1860–61 tanévben beiratkozott kilenc rendes bölcsészhallgató, 1866/67-ben pedig már 70.” BEÖTHY, *i. m.*, 190, 194.

már bevezetett érvek miatt épp ebben az időszakban az egyetemi oktatásnak a tanárvizsgálatban, majd tanárképzésben való jelenléte kiemelt intézményévé vált az irodalmi tudás disztribúciójának, és az irodalmi szocializáció egyik fókuszává vált. Ezért nem mindegy, hogy *ki, mit és hogyan* kérdez, vizsgál vagy (a későbbi idősakra tekintve) *ki* ad át irodalmi tudást, *mit* ad át irodalmi tudásként és *hogyan* látja érvényesíthetőnek vagy érvényesítendőnek ezt: milyen szövegek, szerzők korpuszán. Természetesen az sem elhanyagolandó, hogy milyen intézményi keretek mekkora szabadságot, mozgásteret biztosítanak vagy épp milyen mozgáskényszerrel szembesítik, határolják be a rendszer aktorait.

Az, hogy az első évtizedben a tanárságra áhítozók közül nagyon eltérő életkorú vizsgázók álltak a képesítést garantáló bizottság, köztük Toldy, majd Greguss és (az 1880-as évek fordulójától már egyre kevésbé) Gyulai elé, érzékenyen jelzi ennek az új kontrollformának a *hatékonyságát* és *növekvő státusát*. Hiszen a jelöltek között olyanok is voltak, akik már jó ideje aktívan próbára tették oktatói gyakorlatukat s bizonyára nem kevés izgalommal és megfeszített munkával járt az új elvárásokhoz, netán a tudás új tartalmához való igazodás. Hubatsek Alajos tanárjelölt 1850-ben született és mennyiség- és természettan képesítést igényelt egyetemi hallgatóként 1875 decemberében, együtt vizsgázott Kálovics Lipót 1840-ben született szegedi főreáliskolai tanárral. Mindketten Rózsaági Antal társai voltak a vizsgán, aki viszont 1829-ben látta meg a napvilágot és a bécsi egyetemen magánúton végezte el a tanulmányait. Szundy Konrád pannonhalmi szent benedekrendi szerzetes 1848-ban született és természet-, illetve mennyiségtani képesítésre tartott igényt, egy időben tett vizsgát nemcsak a nála három évvel idősebb magyarföldrajz-történelem szakos Ullerich Gyula „képezdei igazgató tanár”-ral, hanem az 1837-ben született Fábry Jenő rendes tanárral (!) is.²⁷ Eszerint a tanárvizsgálat rendszerének kötelezővé válása és kiterjesztése az egyházak által fenntartott oktatási intézményekre, a tanárvizsgálatnak és a később indított szakosodó tanárképzésnek az összehangolása folyamatszerű: e folyamat a tanárság mint hivatás és az egyetem által közvetített irodalmi ismeretek fölértékelődésével is járt.²⁸ Ebben az értelemben bizvást lehet arról beszélni, hogy nem véletlenül lehet Gyulai egyetemi tanárságának első évtizede olyan nyitott például a képzés tartalma szempontjából, amennyire nyitott. Hiszen a jeles irodalmár épp az átalakuló-félben levő rendszer képlékenységét kihasználva változtatja meg radikálisan Toldyhoz képest a magyar irodalom egyetemi oktatási szemléletét.²⁹

²⁷ Lásd minderre az 1875 decemberétől vezetett diplomakönyv bejegyzéseit: ELTE Lt, fl. Diplomakönyv (1–2190).

²⁸ Az egyházaknak sokáig saját tanárvizsgálati joguk van, s komoly vitákat kezdeményeznek az állami szerepvállalásról a felekezeti oktatásban. Nem véletlenül kezelem tehát határként jelen írásban az 1880-as évek első felét, hiszen e tekintetben is cezúra ez az időszak: az országgyűlés 1884-ben szabályozza határozottan az egyetemi képzést és ezen belül a tanári képesítés megszerzésének folyamatát.

²⁹ Mellesleg Toldy hasonló fordulatot hozó fellépése (illetve visszatérése) egyetemi oktatóként analóg körülmények között, a szintén erőteljesen mozgásban levő rendszerre alapozva történt: 1860-ban a tannyelv magyarosítása és a tanári kar újraszervezése folytán Machnik Józsefet, a magyar nyelv és irodalom korábbi tanárát a műegyetemre helyezték. Az 1861 júliusában tanszékhez jutó Toldy az átalakulásban levő rendszer folytán érvelhetett amellett, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően „az egyetem, igazi feladatának megfelelően, ne csak tanító intézet, hanem tudományos irodalmunk termőfészekévé, sőt vezetőjévé legyen.” BEÖTHY, *i. m.*, 193.

3.2. „Mit ért a nyelvész a vegytanhoz.” Az egyetemi specializálódás dilemmái

A hivatásos tanárképzés (s ezen belül a magyartanárképzés) tartalmához kapcsolódó első viták az egyetem és a tudományok közti újszerű kapcsolatról szóló viták is egyben: az, hogy Gyulai Pál mit kérdez a vizsgán vagy hogy mit jelent a magyartanártól elvárt tudás, nem független attól, hogy az egyetemi képzés és a tudományok állása közt épp milyen viszonyt tételeznek. Az egyetemen belüli, a késő 1860-as években fellángoló vitákban a szakszerűség szerepének hangsúlyozása a legfontosabb. Eszerint a képzettség minőségének mércéje a *szűkebb tudományterületen*, a *szakmában* való jártasság, elmélyültség. Ugyanezen perspektívából emiatt nem mindegy, hogy a tanárképzésben érvényesített diszciplináris határok az illető diszciplínák önszemléletét elég gyorsan követik-e. Az ezen viták tárgyát képező tanárok (és köztük magyartanárok) szűkebb szakmájukban jártas *szakemberek* és diszciplináris tudásukat átalakított, újraértett módon átadni képes pedagógusok. A viták ezen pontján a szaktudásnak és a dilettantizmusnak az oktatás és a tanárképzés rendszerében történő szétválasztása az elsődleges és a legakutabb probléma. Ebben az évtizedben (Toldy oktatói tevékenységének időszakában) még messzemenően nem kérdés, hogy maradéktalanul összefér-e a kutatói/tudósi és az oktatói szerep. A szaktudás rétegződése, a specializáció hálójának kialakulása, a magyartanárság újraértelmezése az irodalmi specialisták szélesebb spektrumának a keretei között szükségszerűen hozta magával az 1870-es évek végére a tudósi és a tanári szerep feszültségét. Ezzel járt együtt a tudós tanár szerepkörének kimunkálása és ennek egy új, az egyetemi képzés és a tanárképzés rendszerén belüli intézmény, a szeminárium keretein belül való elhelyezése. Itt, az 1870-es évek fordulóján, a tanári (és ezzel együtt a kutatói) szerepkör kimunkálása viszont még nem vetette föl ezt a kérdést. A tanárság különféle formáiról való beszéd egybeesett a specialistáról való diskurzussal. Nem véletlen, hogy számos egyetemi beadvány a diszciplínák tarthatatlannak érzett, rossz határokkal meghúzott kérdésért feszegette, s benne a szakmai teljesítményre leselkedő legnagyobb veszélyt látta és láttatta. Ebben a megközelítésben a szakszerűség a valamely szűkebb diszciplínában való jártassággal vált egyneművé, s ugyanazon szakembernek több tudományszakba való egyidejű betagolódása egyre nagyobb gyanút keltett, a dilettantizmus egyik külső jelévé vált. Nem véletlen, hogy a tanári specializáció is ebbe az irányba mozdult el: az egyetemi viták értelmében a kodifikált magyartanár már csak szűkebb szakterületének specialistája lehet, s a tanárság más formáitól és művelőitől ugyanakkora távolságok választják el, mint diszciplínáját azok tudományszaki beágyazottságától.

Egy 1868-as egyetemi tanácsi javaslat értelmében a bölcsészeti kar nemcsak az „ethnológia” és az „egyetemes irodalomtörténet” tanszékeinek felállítását sürgette (a hivatásosodás e korai, új humán diszciplínák meghonosítását igénylő, de igazából majd a kolozsvári egyetem által megvalósított jeleként), hanem egyben a bölcsészeti szigorlatok rendszerének újragondolását is: „A bölcsészeti szigorlatok jelen módját az illető tanári testület a tudományok mai állásánál fogva anakronizmusnak tekinti, minthogy majdnem lehetetlen, hogy valaki négy külön tudományszakban, a bölcsészetben, történelemben, természetben és mathesisben egyaránt jártas legyen; miért is *öt* tudorságot: a doctor phi-

lologiae, doctor scientiarum historicarum, doctor philosophiae, doctor scientiarum mathematico-physicarum és doctor historiae naturalis címével ajánl, melyekhez még a bölcsészeti karhoz teljesen átteendő vegytudorság (doctoratus chemiae) és a gyógyszerészeti mesterség (magisterium pharmaciae) járulna.³⁰ Két évvel később, az egyetem újrászervezését célzó törvényjavaslat apropóján egy újabb, most már sokkal részletezőbb memorandum taglalta a specializálódásnak azt a folyamatát, amely alól a bölcsészkar sem jelenthet kivételt. A szöveg szerint az egyes oktatók és hallgatók már érzékelik a tudományos tudás új rendjét, ám a változást a kar belső intézményi tagolása nem tükrözi eléggé meggyőzően. A diszciplínák kényszerű együttlétét, a szakmák közötti új határok figyelmen kívül hagyását olyan veszélyként érzékelteti a felhívás, amely veszély kikezdi a tudományos munka alapjait: „E kar főképp a természettudományoknak újabb időben rendkívül intenzív haladása folytán oly sok és lényegileg különmemű tudományszakokat foglal magában, hogy itt a tanítás érdekében a karnak új rendszeresítését, illetőleg e karnak szétválasztását kell kérnünk. Bármely célszerű, sőt szükséges is, hogy a tudomány bizonyos körének különböző ágait képviselő tanárok szűkebb zárt egészet képezzenek, és közös tanácskozmányok, valamint az őket közvetlen érdeklő kérdések és rendelkezések elhatárolása céljából testület gyanánt szerepeljenek: épp oly céltévesztett, sőt káros a külön természetű tudományoknak egyszerű s külső összehalmozása. Ez utóbbi esetben nemcsak hiányzanak a közös, külön érdekpontok, és több tanár oly kérdéssel terheltetik, mely reá nézve egész idegen, hanem ily összehalmozás még azon hátránnyal is jár, hogy a különböző tárgyakhoz a karnak valamennyi tagja, tehát azok is, kik azokhoz tulajdonképp éppen hivatásuknál fogva nem értenek, szólnak, s fölöttük határoznak. Mit ért a nyelvész a vegytanhoz, s megfordítva a vegyész a nyelvészethez; s mégis mindkettő, akár nyelvészeti kérdést tárgyaljon a kar, egyenlően döntő szavazatot vet mérlegbe. Nemcsak a tudomány művelése, hanem a hallgató ifjúság szempontjából is meg kell változtatni az eddigi rendszert. A bölcsész, ha jelenleg szigorlatokat tesz, a legkülönbözőbb tárgyakból vizsgáltatik meg; s miután valamennyi tárgy tudását nem lehet tőle méltányosan követelni, csak a tanárok bölcs elnézése tartotta távol eddig is e rendszer fonák következményeit. Minek a történetbúvárnak a felsőbb mennyiségűtan, minek a természettudósnak a philológia, és mégis a szigorló a kar rendes tantárgyaiból megvizsgáltatik.”³¹

A szakosodásnak és a tudományszakok ezen új modelljének egyetemi gyakorlata, illetve intézményesítésének sürgetése jellemezte azt a környezetet, amelyben a tanárképzés szakosodása végbement. Az okleveles magyartanárság megjelenése, az oklevél megszerzésének elválása más tudományszakok tanári képzésétől, a speciális szaktudás érvényesítése a vizsgáztatói tételek szintjén tehát nemcsak Gyulai és Greguss személyes választása. Gondolkodó, megfontolt, részben intézményi válaszként is felfogható egy, az egyetemi rendszerben sürgetett és megvalósított szakszerűsödéssre. Ez nemcsak a reál és

³⁰ *A magyar királyi tudományegyetem tanácsának az egyetemi jelen tanrendszer módosítására vonatkozó javaslata*, 1868. Jakabhó 21., 4, 10.

³¹ *A magyar tudományegyetem magántanárainak emlékirata a hazai tudományegyetemek, különösen a pesti kir. m. tudományegyetem újjászervezésének törvényjavaslata tárgyában* = *A pesti magyar királyi tudományegyetem javaslatai ezen egyetemnek újjászervezése tárgyában*, Budán, 1870, 17.

a humán tudományok élesebb szétválasztását, hanem a humán tudományozások szakosodásából fakadóan azok differenciálását is sürgette és esetleges együvé tartozásukat már egyenesen károsnak (és kórosnak) látta. Az 1870-es évek fordulóján a szakosodásnak ez a programszerű szorgalmazása a tanárképzést úgy termelte ki, hogy a magyartanárokban okleveles szakembereket, irodalmi specialistákat látott. A korábban idézett egyik emlékirat az egyetem céljait a teljes egyetemi képzés szintjén is abban az összefüggő kettősségben fogalmazta meg, amelynek értelmében a feladat „a tudományt magasabb értelemben fejleszteni, részletes búvárkodással előmozdítani s a hallgatókat önálló búvárkodásra gerjeszteni, szóval tudókat képezni; másodsor a szakpályákra készülő egyetemi polgárokat mindazon tudományokba beavatni, melyekre választott szakuk gyakorlatában szükségük lehet. Ehhez képest az egyetem *egyrésztől tisztán tudomány- és tudós-művelő, másrésztől szakpályára készítő intézet.*”³² A diplomás magyartanárságot mint önálló értelmiségi hivatásformát tehát korai szakaszában még sajátos tudóstípusként képzelték el, aki – miközben jövő pályájának gyakorlati kérdéseiben jártas – szinkronban van a szakmájáról való beszéd aktuális és használható eredményeivel. A két szerepet módszertanilag ugyan ideig-óráig különválasztották, ám csak azért, hogy együttesükre annál élesebben rámutathassanak. A specializálódás újabb fordulata, a szemináriumok, s ezen belül a modern filológiai szeminárium létrejötte, illetve intézményesülése volt az, ami a tanárság és a tudósság folytonosságának e modelljét máig ható dilemmává alakította. Akkor, amikor a későbbiekben a tanárképzés és a tudósképzés elválasztott képzési mechanizmusokhoz rendelődött hozzá az egyetemen belül, s már nem feltétlenül szemlélték egymást fedő vagy kiegészítő tevékenységként (s ha nem is választási kényszerként, de már választási lehetőségként, egymásról leválasztható képzésformaként és pályaként tűnt fel), a korábban harmonikus kapcsolat intézményi fordulata izgalmas s máig tartó apóriát termelt ki az irodalom tudományos művelésének szemlélettörténetében is.

4. A magyar irodalomtudományi *École Pratique des Hautes Études*?

A modern filológiai szeminárium, a clusteresedés és az új irodalomtörténeti generáció

A szemináriumok rendszerét a pesti egyetemen Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter hozta létre. 1886-ban a bölcsészkaron három ilyen műhely felállítását rendelte el: a modern filológiai szeminárium igazgatójának Gyulai Pált nevezte ki, aki a magyar irodalmi és nyelvészeti szakosztályt Budenz Józseffel együtt vezette. A német szakosztály vezetésének feladata Heinrich Gusztávra hárult. 1886 őszén indult két másik szeminárium: a történelmi és a klasszika-filológiai. Ha a pesti egyetemen a szakmai elit képzésének nem titkolt céljával létrehozott szemináriumokat vesszük szemügyre, az utóbbi évtizedekben kétségkívül a történettudományi kutatás jár legelől³³ a szemináriumtörténet

³² *Uo.*, 33 (kiemelés az eredetiben – T. Sz. L.).

³³ A legrészletezőbb leírást legutóbb SZÖGI László közölte a történettudományi szemináriumról: *A Történelmi Szeminárium a Budapesti Tudományegyetemen* = Sz. L., *Az évszázados universitas*, Bp., Professzorok Háza, 2001, 127–134.

kutatásában. A fennmaradt források hasonló bősége nemcsak általában a többi szemináriumot, hanem a modern filológiai szemináriumot sem jellemzi. Azonban tanítványi visszaemlékezésekből, elszórt kortársi reflexiókból, de főként e szeminárium kéziratosa, belső használatra szánt, az OSZK kéziratárában fennmaradt levelezőkönyvéből talán összeállítható valamiféle feltevés, amely a gondolatmenet egészét illetően megvilágító erővel bír majd.

Noha a szemináriumok létrehozása a tanárképzés rendszerének megújításába illeszkedett bele, működési módja szerint a modern filológiai szeminárium, akárcsak a többi, nem vált az egyetemi képzés vagy a magyartanár-képzés szerves részévé (amelyben a hallgatók teljes létszámban, korlátlanul részt vehettek), hanem az irodalomtörténeti elitképzés műhelyévé. A szemináriumok elitképzéses rendszere eredeti formájában nagyban abból a problematikából indult, hogy a tudós tanár képzésére már nem elegendő az átlag egyetemi és tanárképzés. Épp ennek okán jött létre egy olyan struktúra, ahol a belépés és a bennmaradás többszörös szelekciós folyamat eredménye volt. Amint arról a már említett szeminárium levelezőkönyv tanúskodik, noha a bölcsészkarhoz rendelve működött, erőteljesen zárt rendszert hozott létre, amely a kar többi hallgatójától élesen elkülönítette diákjait.³⁴ Úgy tűnik, a modern filológiai szeminárium felépítése (s feltehetőleg nem volt egyedi e tekintetben, ami a többi szemináriumot illeti) olyan struktúrában öltött testet a szemináriumot vezető Gyulai Pál körül, amely mintegy mentorként, a kutatási folyamatban folytonosan jelenlevő irányítóként, partnerként ajánlotta őt a hallgatók számára. Azáltal, hogy Gyulai ellenőrizte a kutatási témákat, előzetesen megbeszélte és irányította a felolvasásokat, engedélyezte a nyári könyvkölcsönzéseket,³⁵

³⁴ A szemináriumok végső száma, szerepe és tartalma hosszas vita után alakul ki, s a helyzet tisztázatlanságát, illetve a sokféle cél összefonódását jelzi, hogy Trefort miniszteri leirata is olyan intézményekként határozza meg őket, amelyeknek a rendes egyetemi és a tanárképzésben is egyformán szerepük van: „a szemináriumok a tanárképzés céljaira is szolgálndak.” Idézi SZENTPÉTERY 1935, 512. „A szemináriumok megszervezése Németországban a XVIII. században indult meg a (latin–görög) filológiai szemináriumokkal s az intézmény a XIX. század első évtizedeiben alakult ki teljesen. Történelmi, matematikai, természettudományi és modern nyelvi szemináriumok később létesültek a XIX. század 20-as éveitől. Kezdetben, a XVIII. században a filológiai szemináriumok a tanárképzést tekintették feladatuknak, a XIX. században azonban a tudomány önálló művelésére tértek át. A filológiai szemináriumok a XIX. század közepe táján (a természettudományiak pedig jóval előbb) ismét céljaik között emlegetik ugyan a tanárképzést is, de nem gyakorlati értelemben, hanem a tudományban való kiképzés útján. Azonban a német egyetemek és szemináriumaik is mindinkább a speciális tudományos kiképzés helyei lettek.” SZENTPÉTERY 1935, 503–504. A Budapesti Tudományegyetem szemináriumainak működési rendjét valószínűleg Pónori Thewrewk Emil, a klasszikus filológiai szeminárium vezetőjének és Gyulai jó barátjának javaslatai alapján alakították ki, legalábbis naplója a folyamatot így állítja be, bár ehhez a kontrollforrások időközben eltűntek: „[1885. szept. 15.] Találkoztam Gyulaival, aki arra kért, hogy szombat d.e. 10 órakor jelenjek meg az egyetemen. Conferentiát akarnak tartani a szemináriumok ügyében, hogy az igazgatók ne nagyon különböző terveket adjanak. A magam terve készen van s úgy hiszem, hogy a lényegét a többi szeminárium is magáévé fogja tenni. Szombat, [1885.] szept. 18. Reggel be a városba, ebédre megint vissza. A szeminárium tervemet a többi szeminárium vezetői is elfogadták. (Ők nem is csináltak volt elaborátumot. Mindegyik a másiktól várta.)” PÓNORI THEWREWK Emil *Naplói*, 10. köt. (1885. január 1.–1887. július 3.), OSZK Kt, 2526/10, 81r, 82r. A szemináriumok előzményeire általában lásd SZENTPÉTERY, *i. m.*, 511–513. A történelmi szeminárium előzményeire: SZÖGI, *i. m.*, 128–129.

³⁵ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve; az 1898/1899. év 184. bejegyzése: „Szünidőre könyvet nem lehet kiadni, csak Gyulai tanár úr engedelmével. Kérem az urakat a saját érdekükben, hogy e sorokat vegyék szívükre. Bpest V/30. Gedeon Alajos főkönyvtárnok.”

a kutatási folyamat egészében fontos szerepet kapott. Ráadásul a szemináriumok működtetésében részt vállaló oktatók csupán kis töredékét jelentették az egyetemi oktatók szélesebb rétegének. Jelenlétük a szemináriumban egy kiválasztási folyamat végpontja volt, s a tehetség, a rátermettség különös elismerésének minősült, s mindez az elitképzés dinamikáját teremtette meg az intézmény belső és külső szemlélői számára. Az előjogok és a felelősségek bonyolult és hierarchikus rendjét jól jelezheti, hogy Gyulai maga kezelte, sőt lakásán őrizte a szemináriumnak a pénzét is (vagy legalábbis ennek egy részét): „Itt küldök három kulcsot, köztök a legfinomabb olyan Vertheim-kulcs alakú, az én íróasztalom kulcsa. Nyisd ki vele író-asztalomat, a fiókban keress meg egy vörösés tárca-alakú képtartót, benne van felül az én arcképem, az arckép háta megett egy takarékpénztári könyv van, mely részint az én pénzemet, részint az egyetemi szeminárium és a *Szemle* pénz-betéteit foglalja magában, azután mellette van még a Fány takarékpénztári könyve. Ezt a tárcát úgy, a mint van vedd magadhoz s hozd be nekem, mert holnap fizetnem kell belőle” – írta egyik, lányának, Arankának címzett levelében.³⁶ A szeminárium megszervezésének belső dinamikáját sem érdektelen szemügyre venni. A bejegyzések némelyike alapján a modern filológiai szeminárium tagjai közti szakmai viszonyok baráti, társi viszonyok is: az emberi viszonyok szakmaiakká konvertálhatók és fordítva, a szakmai viszonyok emberi kapcsolatokba fordultak át a szeminárium tagjai között, s úgy tűnik, erre különösen büszkék voltak, mintegy interiorizálták is ennek a lehetőségnek a jelenlétét. Például az 1900/1901-es tanév legelején, Gyulai visszavonulása előtt egy egyetemi évvel, Lehr Andor hívta fel programszerűen a figyelmet (s ezáltal mintegy szocializálta is ifjabb társait arra), hogy a szeminárium működésének logikája nem egyezik az általános egyetemi vagy a tanárképzés szorosan vett logikájával. Lehr felvezetője értelmében a stúdiumok eme fajtája speciális közösségképző erővel bír, érvelésében a hallgatók szelektív és zárt könyvtári munkatere egyben ennek az elmélyítésére is szolgál: „Most arra kérem Önöket, tekintsék egymást *társuknak*, barátjuknak, hogy az a közöny, mellyel a hallgatók egymás iránt viseltetnek, itt, a szemináriumon belül oszoljék el. Ne legyen ez a szeminárium *csak* könyvtár vagy dolgozóhelyiség, hanem legyen olyan hely is, melyben a hallgatók egy csoportja társas, baráti érintkezés által is igyekszik elérni azt a célt, mely felé mindannyian törekszünk!”³⁷ Messzemenően nem az első és egyetlen eset ez, amikor a (magyar) irodalomtörténeti elitképzés egyetemi intézményéről kiderül, hogy térbelileg is megjelenítette szelektív és exkluzív tudománypolitikáját. Ezáltal viszont az egyetemen belül újszerű koherenciát sugallt és teremtett tagjai között, az együvé tartozás exkluzivitását szuggerálta emberileg és szakmailag egyaránt, illetve a szakmai együvé tartozást és az interszubjektív viszonyokat együttesen kívánta szemlélni. Ugyanabban az évben, amelyben Lehr a szakmai és baráti összetartozás „szemináriumi programjára”

³⁶ Gyulai Pál Gyulai Arankának, Budapest, 1900. október 2. OSZK Kt, Levelestár.

³⁷ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1900/1901. egyetemi év I. bejegyzése (kiemelés tőlem – T. Sz. L.). Vö. ezzel Gyulainak azt a gyakori gesztusát, hogy „[é]venként egyszer kirándult az egész szemináriummal Leányfalvára s maga örült leginkább, mikor tanítványai a leányfalvi kaszinó termében bált rendeztek a leányfalvi úri leányoknak.” PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, Bp., MTA, 1941, II, 554.

figyelmeztette ifjabb és idősebb kollégáit (s köztük a 15 vendégtag egyikeként Horváth Jánost is), egy, a későbbiekben nem kevésbé jeles szereplője irodalomtörténetünknek, Császár Ernő erősítette meg a közösség szelektív zártságának elvét, amikor a kíváncsi idegeneket (köztük az érdeklődő hölgyeket is) kívülre tessékelte. Bejegyzése értelmében: „az ajtóra a következő kiírást fogom felfüggeszteni, ha ugyan a [iszvelt] tagok nem ellenzik: A szeminárium helyiségébe idegennek lépni tilos. (Hölgyek sem képeznek kivételt.) Tessék kopogtatni.”³⁸ S történt mindez egy évvel azután, hogy a szemináriumot annak vezetősége úgy tette még exkluzívabbá és elitebb jellegűvé, hogy lecsökkentette tagjainak számát. Kardeván Károly szenior év eleji értesítése szerint a főként a rendkívüli és a vendégtagokat érintő drasztikus csökkentés a munka és a baráti érintkezés egyensúlyba hozásának céljával történt. Teljességgel más kérdés, hogy ennek egyenes folyománya lett a modern filológiai szeminárium további „elitesedése”: „Szemináriumunknak célja, hogy tagjainak az egyetemen oly termet biztosítson, melyben nyugodtan szentelhetik idejüket tanulmányaiknak. Újabban több oldalról fölhangzott a panasz, hogy a szeminárium e feladatának nem felel meg, az idők folyamán inkább »társalgó« lett belőle, mint olvasóterem. A tanár urak is helyt adtak a panasznak, s hogy a nyugodt munkálkodásban a helyszűke ne zavarjon, megszorították a tagok számát. A többi rajtunk áll!”³⁹ A tagok bizonyos típusának drasztikus csökkentése nem jellemezte hosszabb távon a modern filológiai szemináriumot. Hiszen míg az 1898/1899-es egyetemi évben keretei közt tevékenykedő 15 rendes (köztük a Gyulainak a későbbiekben is oly kedves Voinovich Géza), 28 rendkívüli (köztük Horváth János és Vértesy Jenő) és 11 vendégtag (köztük Gombocz Zoltán és Császár Ernő, akik ugyanabban az évben doktorátust is tesznek) a következő egyetemi évben 14 rendes, 15 rendkívüli és 6 vendégtagra csökkent le,⁴⁰ számuk az 1900/1901-es egyetemi évben újra 16 rendes, 14 rendkívüli és 15 vendégtagra emelkedett (az utóbbiak sorában újólag Horváth Jánossal). A rákövetkező egyetemi évben viszont a rendkívüli tagok számának emelkedése igazán látványos. A Gulyás Pált vezetőjének tudó 24 hallgató mellett 16 rendes tag és 9 vendég tartozott a modern filológiai szemináriumhoz, jelezve azt, hogy az intézmény úgy tartotta fent ezekben az években a szelektivitás és a szakmai elitizmus vágyát, hogy mindeközben a szakmai csoportképzés igényét számbelileg sem adta fel. A zártság és az exkluzivitás összefüggése tekintetében külön figyelmet érdemel, hogy az egyetemi foglalkozásoknak némely megnyilvánulása, amely Gyulai előadásain gyakori volt, a szeminárium zárt, a szaktudományosság művelését célul tűző intézményében elmaradt. Például az érdeklődők (tehát nemcsak egyetemi hallgatók, hanem újságírók, tudománykedvelők, feltehetőleg az akadémia és az irodalmi társaságok ülésein is jelenlevő hölgyek) széles közönsége előtt tartott, ovációkkal és

³⁸ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1900/1901. egyetemi év 234. bejegyzése. A korábbi évben több ízben fordul elő, hogy idegen ír bele a levelezőkönyvbe, s a szeminárium tagjai rosszalóan teszik ezt szóvá: lásd az 1899/1900. egyetemi év 314., 315., 316., 318., 322. bejegyzéseit.

³⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1899/1900. év évnnyitó bejegyzése.

⁴⁰ A rendkívüliek közt Lehr Andorral, a vendégtagok között pedig Császár Ernővel és Horváth Jánossal.

akár nyilvános koszorúzásokkal tarkított egyetemi előadások egyikét sem láthattuk viszont a szeminárium keretei között. Itt válogatott és szigorúan meghatározott volt a hallgatóság belépésének módja, kizárólag a szakma jövődó művelői előtt nyílt meg a szeminárium ajtaja.⁴¹

A modern filológiai szeminárium – ahogyan az a kéziratok levelezőkönyv lapjain megjelenik – igazából a magyar irodalomtörténet első igazi felsőfokú elitképzéses rendszerébe és ennek logikájába enged bepillantást. Noha első lépésben az átlagos egyetemi képzés és a tudósképzés, illetve a rendes tanárképzés és a tudósképzés kapcsolatának problematikussá válásából nőtt ki, az irodalmi elitképzés intézményeként az irodalmi tudás hagyományozásának egy újszerű módozatát állította elő. Gyulai Pál szemináriumi igazgatósága alatt az első olyan irodalomtörténeti generáció kitermel(őd)ésének lehetünk tanúi, amelyben a szakképzettségen alapuló irodalomtörténeti tudás (s ilyenként a az azonos hivatáshoz való tartozás öntudata) jelentkezhetett generációs kohéziós erőként. Ez az új értelmiségi hullám az irodalomtörténetben kétségkívül nagyon szubtilisan, de hatékonyan újraértelmezte az irodalmi tudományosság reprodukciós mechanizmusait.⁴² A *cluster*ként jelentkező szemináriumi elitcsoportok új értelmet adtak a tanítványságnak: a tudás szaktudásként, a szaktudás pedig egy képzési folyamatban elsajátítottan jelenhetett meg normatív értéként. Sőt, a szaktudás reprodukálása és *szakosítása*, mélyítése *csoportos reprodukciós mechanizmussá* vált. Mindez komoly kihívás elé állította azokat az elképzeléseket, amelyek az irodalom történetét az egyéni inventivitás megtanulhatatlan, megtaníthatatlan, átadhatatlan (vagy nem átadandó) terepeként szemlélték. Kétségkívül az irodalomtörténeti szakmát is újraszituálta, *szakmává tette* a szó szociológiai értelmében a rekrutációnak ez a teljesen új formája, amit első lépésben a tanárképzés, másodikban pedig a szemináriumok működése (a későbbiekben pedig az Eötvös Collegium tevékenysége⁴³) jelentett. A szelektív (többszörös versenyhelyzetben értékelő), zárt

⁴¹ Gyulai rendes egyetemi előadásai nemcsak az egyetem hallgatói előtt, hanem egy sokkal tágabb közönség előtt nyitottak, s ebben a közegben a tudományos tudás és annak reprezentációja szükségszerűen másként mutatható meg, mint egy zárt, az előjogok és kötelezettségek szigorú rendszerén alapuló intézményben: „Gyulai a dörgő éljenzés után minden magánjellegű bevezetés nélkül tért tárgyra” (Fővárosi Lapok, 1876. június 14., 135. sz.), vagy: „Mikor Gyulai 1877. szeptember 19-én megkezdte Petőfiről szóló előadásait, a Fővárosi Lapok szerint az egyetem nagy terme zsúfolásig megtelt egyetemi ifjakkal, kik között több író is megjelent. Gyulainak egyik akkori tanítványa a hallgatók számát háromszázra becsülte. Még inkább kitört a hallgatóság lelkesedése az 1877. december 12-i befejező előadáson. A fiatalság szünni nem akaró éljenzéssel fogadta tanárát, majd egy díszes, nagy babérszorút nyújtott át, melynek széles, nemzetiszínű szalagján e felirat volt olvasható: »Gyulai Pál úrnak hálául a Petőfiről tartott feledhetetlen előadásokért hallgatói«” (Fővárosi Lapok, 1877. december 13., 284. sz.).

⁴² Valószínűleg az előbbiekből is látható volt már, hogy nem elszórt esetekről, illetve a magyar irodalomtörténet későbbi alakulásának fényében kevésbé számottevő figurákról van szó. Épp ellenkezőleg, olyanokról, akik nagy mértékben meghatározták és máig hatóan befolyásolják közvetlen vagy közvetett irodalomtörténeti tudásunkat és módszereinket, legyen szó akár Horváth Jánosról, Császár Ernőről, Lehr Andorról, Gulyás Pálról, Gombocz Zoltánról vagy épp Baumgartenről.

⁴³ Lásd erre KARÁDY Viktor úttörő értelmezését: *Az Eötvös-kollégium és az École Normale Supérieure 1900 táján: Összehasonlító tanulmány egy szakértelmiségi elit képzéséről* = K. V., *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945): Történeti-szociológiai tanulmányok*, Bp., Replika Kőr, 1997 (Replika Könyvek, 3).

rendszer (hiszen az egyetemi előadások többségétől eltérően a szeminárium tevékenységében már nem vehetett részt minden érdeklődő), a speciális előjogok bonyolult rendszerre (közös exkluzív könyvtárhasználat, saját munkatér, különleges ösztöndíj, saját kutatási téma joga és kötelezettsége) irodalmi *esprit de corps*-t hozott létre. Nem esetlegesen használok a francia hivatásosodás-kutatások egyik fogalmát,⁴⁴ hiszen (az École Normale Supérieure-ön túlmenően) az egyetemi szemináriumok alapítása az 1868-ban alapított École Pratique des Hautes Études-del hozható közeli kapcsolatba. A franciaországi példa azért lehet megvilágító erejű, mert az új École egyik megvalósított célja volt, hogy a szakosodást a szakma technikai, gyakorlati művelésével kapcsolatos tárgyaknak a tanrendbe történő beiktatásával érje el. Így váltak a történészképzés részévé olyan tárgyak, mint a paleográfia, az epigráfia, az összehasonlító nyelvészet. De – a hivatásosodás és általában az oktatástörténet kutatói szerint – az új, egyetem mellett megszervezett intézmény legnagyobb újítását épp a *conférences*-ok rendszerének a gyakorlatba ültetése jelentette: e kis (a budapesti értelemben vett szemináriumi) közösségekben válogatott hallgatók dolgoztak egy-egy kutatási feladaton egy szemináriumvezető, az úgynevezett *répétiteur* vigyázó tekintete mellett.⁴⁵ Nem az a célom, hogy a modern filológiai szeminárium intézményi modelljét (netán modelljeit) és ezen intézményi modell(ek) áthagyományozódásának mikéntjét, illetve beágyazódását kísérem nyomon, hanem az, hogy a francia analóg példa felemlítésével is még inkább előtérbe állítsam azt a sajátos logikát, amelyet a szeminárium követett, és amely eddig kevésbé feltárt, mély nyomokat hagyott az irodalomtörténet-írás szakmává válásán.

Az irodalomtudomány és az irodalomtörténet szakmává válása folyamatának ez az aspektusa kétségkívül jól kiegészítette és továbbgondolta (a maga módján „szakosította”) a korábbi évtizedekben a Magyar Királyi Középtanodai Tanárképezde keretei között beindult elitképzést. Hiszen a modern magyar filológiai szeminárium kapcsán felsorolt nevek (élükön Horváth Jánossal⁴⁶) már egy olyan gyakorlat folytatói voltak, amelyet az 1870-es évek közepén, Gyulai egyetemi tanárrá való kinevezése környékén épp a tanárképezde honosított meg. Efelől nézve talán egyáltalán nem véletlen (s kis túlzással Gyulai személyi kötődésének szerepét is látni vélem abban), hogy például Gyulai egyetemi tanári pályára lépésének évében (1876-ban) a tanárképezde nyelvészet-történelmi szakosztályában az előkészítő évfolyambeliek közt a modern filológiai csoport tagja volt Badics Ferenc, Hahn Adolf, Szádeczky Lajos és Tagányi Károly, a rendes évfolyambeliek közt pedig Binder Jenő, Engel Dávid, Riedl Frigyes, ifj. Szinnyei József és Wigand János is. A két intézmény között ugyan nem húzódik töretlen, egyenes vonalú kapcsolat, de az irodalomtörténeti hivatásosodásnak olyan logikáját mutatja, amely láthatóvá teszi

⁴⁴ A francia történettudomány 19. századi hivatásosodásának leírásában termékenyen ad tartalmat neki R. William KEYLOR, *Academy and Community: The Foundation of the French Historical Profession*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1975, 5.

⁴⁵ *Uo.*, 25–26.

⁴⁶ Horváth Jánosnak Gyulaival való összetett kapcsolatát – épp a szakszerűsödés által kitermelt új tudományos szerepköri eloszlás felől – legutóbb DÁVIDHÁZI Péter érintette egy rendkívül gondolatébresztő tanulmányában: *Kőfejtés és/vagy építészlet: Horváth János és az irodalomtörténeti feladat megoszlása*, It, 2004, 35–53.

intézményi összetevőit és folyamatszerúségét, valamint Gyulai Pál szerepét e folyamatokban. Hiszen Gyulai az egyetemnek az a tanára volt, akiről nemcsak előadásainak korabeli megörökítői, de tanítványa és első monográfusa is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy előadási stílusa már kezdettől fogva (az akkor az egyetemen dívó szónokiassághoz képest) meglepően közel állt az élőbeszédhez.⁴⁷ Papp szerint tanára rendkívül nagy súlyt fektetett nemcsak a gondolkodási folyamat *in situ* típusú megjelenítésére (ennek volt eredménye a találó szavak, fogalmak gyakori keresése Gyulai előadásain),⁴⁸ hanem a korabeli egyetemi előadásoktól eltérően, akár a hallgatókkal való vitatkozásra, provokációkra is hajlamot mutatott. S ugyancsak nem egyszerű filológiai adalék az sem ebben az összefüggésben, hogy az 1879/1880-as egyetemi évtől kezdődően Gyulai *Irodalomtörténeti és kritikai dolgozatok* címmel hirdetett foglalkozást a tanrendben. „Itt az ifjak maguk olvasták fel irodalomtörténeti vagy műbírálati dolgozataikat s szigorúan bírálták egymást, de az utolsó szó mindig a Gyulaié volt.”⁴⁹ Gyulai tehát egy olyan gyakorlati irodalomtudományi képzést kezdeményezett az egyetemen, ahol kutatási és írás-gyakorlatok révén rendhagyó módon vezette be hallgatóit a tudomány működésébe. Sokatmondó és perdöntő jelentőségű számomra az is, hogy a szeminárium intézményének életbe léptetésétől kezdve e foglalkozás az egyetemi tanrendben épp az új intézményekbe, s azok közül is a Gyulai által vezetett modern filológiai szemináriumba simulott bele – most már *Szemináriumi gyakorlatok* címet viselve. Innen nézve az irodalomtörténet szélesebb egyetemi oktatásának, a tanárképezdének és a Gyulai által vezetett szemináriumnak a kapcsolatát, az új generáció *esprit de corps*-jának kimunkálása teljes folyamatszerúségében tárulhat fel, s bizvást megteremthető a kapcsolat az 1870-es évekbeli egyetemi, illetve képezdei Gyulai-tanítványok némely csoportja és a Gyulai irányította századvégi szemináriumi közösségek között is. Nem elhanyagolandó az sem, hogy épp ezekből az elfeledett előzményekből, a szemináriumokból nőtt ki az Eötvös Collegium, amely a későbbiekben „öszön[özte], vezet[te] és irányít[otta] a tanulmányi programokban rögzítetteken túlmenő egyéni tanulást és kutatást. Az egyetemi tanulmányok humboldti ideálja egy variánsának felel meg ez a gyakorlat, amelyben mindenki arra törekszik, hogy a tanulmányi »szabadság és magány« keretei között meghaladja önmagát. Egy ilyen rendszerben a tanárok a konzultáns szerepét töltik be, és a tanulmányok értelme lényegében a tudományos képzettségben való előhaladás.”⁵⁰ Az irodalomtudományos utánpótlás meritokratikus és csoportos rendszerét illetően maga az Eötvös Collegium is a szemináriumokra támaszkodhatott, s ugyan – akárcsak a korábbiakban a Gyulai vezette

⁴⁷ Például: „Gyulai nem tartozott az úgynevezett parádés tanárok közé. Nem volt szónoki természet – katedrán meg éppen nem. Egyszerűen, minden cicoma nélkül beszélt, ötlet, élc sohasem került ajkára, s amilyen művészien csiszolt, kőbe véshetően tiszta volt írásaiban stílusa, olyan keresetlen, mindennapi volt a beszédstílusa. De előadása éppen egyszerűségében volt becses.” CSÁSZÁR Elemér, *Leányfalun* = KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy Társaság*, Bp., 1936, 292. Idézi még PAPP II, 549–550.

⁴⁸ PAPP II, 550.

⁴⁹ *I. m.*, 552.

⁵⁰ KARÁDY, *i. m.*, 220. Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet kapcsolatát legutóbb egy teljes kötet járta körül: *Az Eötvös-kollégium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum–Eötvös József Collegium, 2003.

szeminárium – nem egy intézményi hierarchia csúcsát jelentette, de az eredmények felől nézve kulcsszerepe volt az irodalomtörténészek új generációjának hivatásrendként való kitermelődésében és az irodalomtörténeten belüli újszerű szakmai egyenlőtlenségek kialakulásában és forgalmazásában.⁵¹

5. Gyulai Pál nyugalmazása és az egyetemi irodalomtörténeti oktatás hivatásosodásának újabb fordulata

„A lapokból merített értesülések után itt nagy várakozásban élünk, nem tudhatván még, hogy mélyen tisztelt barátunk személyében egyetemi tanárt vagy esetleg akadémiai főtitkárt fogunk-e üdvözölhetni? De történjen bár ez, vagy amaz: fogadja kérem az érdem bekövetkezett megjutalmazásán érzett őszinte, benső örömünknek kifejezését” – írta „szíves indulattal” Mikó Imre 1875 decemberében egyetemi kinevezése előtt álló barátjának, a maguk között kissé enyelgőn, kissé bosszantóan csak „édes kicsi emberem”-ként megszólított Gyulai Pálnak.⁵² Mikó nem volt a szokásosnál udvariasabb barátjával szemben, amikor a kinevezés előtti várakozásról beszélt: Gyulai kinevezését, beiktatását és első előadásait zajos sajtóvisszhang vette körül.⁵³ Noha már kevésbé nyilvánosan, de ugyanúgy nem kevés várakozás előzte meg Gyulai nyugalomba vonulását, főként az utódlás okán. Lévy József külön levelet írt a kérdéssel hűségese barátjának, amelyben állásfoglalásra biztatta e kérdésben: „A múltkori együttlétünk alkalmával kellett volna előtted említésbe hoznom, de elfeledtem, a te egyetemi tanszéked betöltésének ügyét. Nem tudom, mi véleményben vagy? kit gondolsz legméltóbb utódodnak? s akarod-e latba vetni ebbeli véleményedet? Engem bizonyos oldalról megkerestek a végre, hogy Riedl Frigyeset ajánlanám figyelmedbe s pártfogásodba. Azt tehát ezennel megteszem. De én nem ismerem közéről sem az egyéneket, sem a körülményeket. Úgy sejttem, hogy Riedl igen érzékenyen ambiálja a tanszéket. Írj valamit a helyzetről és véleményedről.”⁵⁴

⁵¹ Arról, hogy a bürokratikus szervezett, formális képzés hogyan válik folyamatszerűen a kvalifikáció alapjává, illetve hogy az iskolázottság hogyan épül bele az egyes társadalmi csoportok önszemléletébe a 19. század folyamán: SASFI Csaba, *Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás az emlékiratokban*, Korall 2001. tavasz–nyár (*Iskola: intézmény, esély, érvényesülés*), 20–52.

⁵² Mikó Imre Gyulai Pálnak, Kolozsvár, 1875. december 21. OSZK Kt, Levelestár.

⁵³ A kinevezést vallás- és közoktatásügyi miniszterként Trefort Ágost írta alá 1876. június 16-án: „Őcsászári és apostoli királyi Felsője folyó év június hó 12-én kelt legfelsőbb elhatározásával Nagyságodat a budapesti kir. t. egyetemen a magyar irodalom nyilvános rendes tanárává, a rendszeresített illetményekkel legkegyelmesebben kineveztetni méltóztatott. Miről oly felhívással értesítem, miszerint a hivatalos eskünek letétele végett a nevezett egyetem akadémiai tanácsánál jelentkezni szíveskedjék; illetményei ennek megtörténte után fogván utalványoztatni.” OSZK Kt, An. Lit. 1974/2. A sajtóvisszhangra lásd például: *Gyulai Pál tegnap délelőtt foglalta el a magyar irodalom tanszékét az egyetemen...*, Fővárosi Lapok, 1876. október 4., 227. sz., 1067; *A budapesti egyetemről halljuk...*, Ébredés, 1876. október 6., 5. sz. Gyulai Pál egyetemi munkásságához értékes adalékokkal szolgálnak még ANGYAL Dávid visszaemlékezései: *Gyulai Pál*, Budapesti Szemle, 1911, 148. köt., 161–193, 360–393.

⁵⁴ Lévy József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1903. október 7. Debreceni Református Kollégium Kt.

Nincsen tudomásom arról, hogy Gyulai megválaszolta volna Lévay érdeklődő és biztató levelét, de minden jel szerint nem avatkozott közbe utódja kinevezésének ügyében, noha kétségkívül az ügy nem hagyta hidegen, amint az Marczali Henriknek a kérdést és Gyulai reagálását egyaránt élénken rajzoló emlékirataiból is kiderül: „Ebben az évtizedben nagy örömet szerzett nekem az egyetem. Gyulai már vénülőben. Úgy gondoltam, Péterfy lenne legméltóbb utóda, de szegény barátom halála gondolkodásomat más irányba terelte. Mikor Gyulai visszalépett, Riedl Frigyes tartottam legalkalmasabbnak az irodalomtörténet tanszékének betöltésére. Ő azonban nem pályázott. Még a kari ülés előtt is kértem, de semmiképp nem engedett. Mikor Beöthy, a bizottság elnöke felolvasta a jelentést, felszóltam. A filológia, a természettudományok, a matematika jelesen vannak képviselve a karban, de azok találhatóak más egyetemeken is. De ha a hazai történetet és a magyar irodalom történetét nem az képviseli itt, ki arra a leghivatottabb, az nemcsak az egyetemre, hanem a nemzetre nagy veszteség. Tisztelem, becsülöm a bizottság által ajánlott urakat, de azt hiszem, nem ők azok, kiknek megválasztásába teljesen belenyugodhatunk. Csak Riedl Frigyes lehet Gyulai utóda. Ezek az egyszerű szavak megindították a kart. Halasztási indítványt nyújtottak be, de azt leszavazták, és nagy többséggel megválasztották jelöltemet. Beöthy Zsolt pedig, hogy meglegyen a dolog rendje és módja, nyomban megírta a tanács elé kerülő ajánlást. Magam vittem a váratlan hírt barátom anyjának – fia nem volt otthon. Rajtam kívül Gyulai örült legjobban; az öregúr szinte táncra perdült. Az egyetemi tanács még soká foglalkozott az ügygel, hisz a választás éppen nem volt a rendszabályoknak megfelelő, de a nagy többséget semmibe venni nem lehetett.”⁵⁵

⁵⁵ MARZALI Henrik, *Emlékeim*, az utószót írta és az idegen szövegeket ford. GUNST Péter, Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 2000, 209. Egy nyilvános nézeteltérés ellenére Gyulai rendkívül jó viszonyt ápolt Riedl Frigyes-sel, akit – néhány, eddig publikálatlan levél tanúsága szerint is – kétségkívül többnek vélt, mint egyszerű tanítványnak és mint a Budapesti Szemle hűséges munkatársának. Egy 1879. január 2-áról Párizsból keltezett levélben például Riedl egészen fesztelenül számol be Gyulainak új élményeiről, köztük az École des Hautes Études-beli tapasztalatairól: „Engedje meg, hogy az imént beköszöntött új év alkalmával én is átküldjem e távol földről őszinte szerencsekívánatomat. A »boldog új évet kívánok« ugyan igen trivialis egy dolog, de fájdalom, maga a boldog év nem az. Tanár úrnál azonban olyan gazdag volt a múlt év becses munkában és eredményekben hogy kivételesen a múlthoz hasonlót szabad kívánni. [...] A tudományos és a művészeti élet most nem igen élénk itt: a politika felfal mindent. Ez persze nem akadályoz meg abban, hogy minden látnivalót megnézzek és ahol csak lehet tanuljak. Hallgatom a Collège és a Sorbonne előadásait, beiratkoztam az École de hautes etudes-be [!], mely tanárképző seminariumnakhoz hasonlít. [...] Tanár úr leveleinek több igen érdekes és kellemes ismeretséget köszönök. [...] Mély tisztelettel, Riedl Frigyes”. Gyulai és Lévay levelezésében utalásszerűen szóba került ugyan Riedl mint a szerkesztői beavatkozást nem tűrők típusa („Kívánatomat teljesítve itt küldöm e hónap 20-dika előtt azt a rövid szemlét, melyet 4 poétáról összeütöttem. Tégy vele tetszésed szerint, bővítsd, rövidítsd, amint jónak látod. Nem leszek miatta »Riedl«.” Lévay József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1901. január 17. MTAK Kt, Ms 570/54), de a kinevezést követően Lévay újra meleg hangú levélben hívta Gyulait kettőjük társaságába, azt sejtetve, hogy Riedl húzódozása a pályázás elől összefüggésben volt a Ferencki-bírálattal, de ugyanakkor a kinevezés az esetlegesen fennálló nézeteltéréseket is elsimította: „A múltkor Riedl Frigyes-sel is találkoztam. Ő Alsó T. Füreden szállásolt néhány napig. Emlegettünk, mily derék volna s rád nézve is talán kellemes, ha csak 10–12 napra is ide röppennél. Szobámban két ágy van, gyönyörűen elférnénk” (Lévay József Gyulai Pálnak, Tátraszéplak, 1904. július 26. Debreceni Református Kollégium Kt). A keltezetlen levelek ugyancsak kitértek viszonyról árulkodnak: „E hó 18-án ráérek a Ruszt-ebédre, különösen azért is mert láthatom Önt. Gy. P.” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár); „Itt küldök egy

Nemcsak filológiai kérdés a magyar irodalomtörténet pesti tanszéke betöltésének ügye. Legalább ugyanennyire érdemes a Gyulai életpályája (és ezen belül egyetemi munkássága) mentén oly látványosan végigkísérhető hivatásosodás szimbolikus epizódjaként számba venni a Marczali Henrik által leírt visszavonulást és az ezzel együtt járó tudomány szakbeli specializálódást a Gyulai által maga mögött hagyott pesti irodalomtörténeti tanszéken. Gyulai távozása után ugyanis tovább folytatódott az irodalom egyetemi specializációja olyan intézményi lépések révén, amelyek most már nem az irodalomtörténet és a nyelvészet, hanem irodalomtörténet és irodalomtörténet között differenciáltak. Az a körülmény, hogy a pesti egyetemen már az 1870-es évek eleje óta szorgalmazták az összehasonlító irodalomtörténeti tanszék létrejöttét, illetve a kolozsvári egyetemen egy sajátos, a német irodalom történetének elveit újszerűen, komparatistikai irányban értelmező tanszék (majd szakfolyóirat) jött létre már az 1870-es években, jól láttatja, hogy az egyetemi tudomány szakok specializációja itt már nem olyan módon egyidejű vagy előzi meg és generálja a tudás specializációját, mint ahogyan az Gyulai egyetemi színrelépésekor történt. Gyulai távozása a tudományokban végbement újabb hivatásosodási fordulat szentesítése a pesti irodalomtörténeti oktatáson belül is. A Gyulai nyugdíjba vonulásával két eltérő módszertani irányba hasadó irodalomtörténeti tanszék helyzete látványosan érzékelteti az irodalomról való beszéd újabb módszertani fordulatát a 19. század második felének magyar irodalmában.

Innen nézve elég sok minden belátható annak az elvi és nemcsak az anekdotikus ízű következményeiből (és ezeket az elvi belátásokat próbálta megjeleníteni gondolatmenetem), amit az épp szaklappá váló Figyelő értelmezője így fogalmazott meg Gyulai első egyetemi előadásai után: „[Gyulai] sok lappangó tehetséget ébreszthet fel élettelen előadásaival, azokat pedig, kik már felébredtek, nem kényszeríti álomra, mint egynehány – kollegája.”⁵⁶ E kijelentést a szaklappá válás folyamatában lévő folyóirat⁵⁷ bizonyára nem az érdeklődők széles (a diákokat is meghaladó) körére értette, hanem a *szaktudásban* érdekelt hallgatók szűkebb rétegére, s az eredményeket tekintve nem is csalódhatott, ha – mondjuk – egyetemi tanárunk 1902-es nyugalomba vonulásakor tekintett volna vissza annak fél évszázados felsőoktatásbeli pályájára.

üveg sáros-patakit, többet is küldenék; de magamnak is csak egy maradt. Gy. P.” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár); „...ha vesz két zárt-széket, szívesen veszem. Ha kedden 6 és 7 óra közt hozzám jöne, elhozni a jegyet és ketten elmehetnénk színházba, nagyon megköszönném” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár).

⁵⁶ N- I-, *Gyulai Pál az egyetemen*, Figyelő, 1876, 296.

⁵⁷ Lásd erre SZAJBÉLY Mihály gondolatmenetét, amely a Figyelő szaklappá válásának kérdését a magyar irodalmi kánon korabeli differenciálódásának (rendszerelméleti szempontú) megragadási lehetőségeivel hozza kapcsolatba: *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában* = *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 177–210. Új, monográfiába ágyazott változata: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 341–365.